

Syllabus Prescribed for 2022-23-Year UG Programme
Programme: B.A. (Political-Science)
Semester I

Code of the Course/Subject	Title of the Course/Subject	(Total Number of Periods)
Political-Science	Indian Political System	75

COs

At the end of the course the students should be able to:

- 1: Understand and explain the significance of Indian constitution as the fundamental law of the land.
- 2: To know the making process of the constitution and salient features of Indian constitution.
- 3: Exercise the fundamental rights in proper sense at the same time identifies his responsibilities in national building.
- 4: Analyze the Indian Political System, the powers and functions of the Union, State Government in detail.
- 5: Critically analyzing the important institutions of Indian Union: The Executive: President, Vice-President, Prime Minister, Council of Ministers, State Executive: Governor, Chief Minister, Council of Ministers, The Legislature: RajyaSabha, LokSabha, State Legislature, The Judiciary: Supreme Court and High Court: Composition and jurisdictions.
- 6: To make conscious of the social, cultural, economic and political environment that affects politics in India, at the national as well as regional levels.

Unit	Content
Unit I	1. Making of Indian Constitution: Constituent Assembly and its work. 2. Salient features of Indian Constitution 3.Preamble: Text and significance (periods:15)
Unit II	1. Fundamental Rights and its Importance 2. Fundamental Duties.. 3.Directive Principles of State Policy- (periods:14)
Unit III	1. President of India: Election process, Qualifications, Emoluments, Term, Powers & Functions, Constitutional position. 2. Vice-President: Election, Qualifications, Powers and functions. -(periods:13)
Unit IV	1. Prime Minister: Appointment, Powers & functions. Role. Council of Ministers. 2.Council of Ministers: Formation, Role and function (periods:11)
Unit V	1.Parliament: RajyaSabha and LokSabha- Composition, Powers & functions 2.Judiciary: Supreme Court- Structure, Jurisdiction, Independent judiciary (periods:12)
Unit VI - SEM	1. President of India : Functions & Right 2. Indian Parliament : Composition & Functions(periods 10)
COs: 1: To improve knowledge and communication and presentation skill of the students. 2: To encourage the students to explore new areas relevant to the topic.	
**Activities	1. 1 Seminar -Marks -10 2. Assignment - Marks -10

Course Material/Learning Resources

Text books:

1. टोपे, ट.के.: भारतीयराजकय घटना, महाराष्ट्र, यापीठ थान मलीमंडळ, पुणे, १९८३
2. दवेकर, एम.के.: भारतीयसंवधान, मुकुंद काशनठाणे, २०११
3. देवगावकर, एस.जी.: भारतीयराजकय यव था, साईनाथ काशननागपूर, २०१२
4. देवगावकरएस. जी., येरणकर, ीराम: भारतीयराजकय यव था, साईनाथ काशन, नागपूर, २००१
5. देशमुख, बी.ट.: भारतीय संवधान, पंपळापुरे पलिशस, नागपूर, २०००
6. फडके, य. द.: संसद: त हा आण आता, अर काशन, मुंबई, २००६,
7. भोळे, भा.ल.: भारतीय गणरायाचे शासन आण राजकारण, पंपळापुरे पलिशस, नागपूर, २००३
8. शौर, अण: द पालमटर स टम, मेहता पलिशंग हाउस, पुणे, २०१०
9. येरणकर, ीराम: भारतीय संवधान आण थानक वराय शासन, साईनाथ काशन, नागपूर, २०१७, ISBN-978-93-84642-65-5.
10. राठ, शुभांगी: भारताचेसंवधान, अथवपलिकेशन, जळगाव, २०१७, ISBN:978-9382*79546-9.
11. च हाणशांताराम, भारतीयसंवधानआणशासन यव था, वेदमु I पलिकेशनअमरावती 2010.
12. च हाणशांताराम, भारतीयराजकय यव थावेदमु I पलिकेशनअमरावती 2011, ISBN: 978-81-909783-1-6.
13. च हाणशांताराम, भारतीयसंवधानकतरतुद, वेदमु I पलिकेशनअमरावती 2011 ISBN-978-93-81733-33-2
14. च हाणशांताराम, गवईसुभाष, भारतीयसंवधानकतरतुद आण थानक वशासन, शांतपलिकेशनजळगाव, ISBN: 978-93-85021-06-0.
15. रा. ना. फुलार. महाराष्ट्र व धमंडळकायभाग, नागपूरअधवेशन. वेदमु I काशनअमरावती. I. S. B. N. 978,93,81733,24,0.
16. गायकवाड वनोदभारतीयलोकशाह तीलथि यंतर ीसाईनाथ काशननागपूर ISBN - 978-93-80287-83-6

Reference Books:

1. Austin, Granville: The Indian Constitution Cornerstone of a Nation, Oxford University Press, 2013, ISBN-10:0-19-564959-1
2. Agarwala, B.R.: Our Judiciary, National Book Trust, New Delhi, 1989, ISBN978-81-237-0635-1
3. Basu, D.D.: Introduction to the Constitution of India, LexisNexis, Gurgaon, 2013, ISBN 978-81-8038-918-4
4. Deogaonkar, S.G.: Parliamentary System in India, Concept Publication, New Delhi, 1997, ISBN: 81-7022-651-1
5. Kashyap, Subhash: Our Constitution, National Book Trust, New Delhi, 2011, ISBN: 978-81-237-0734-1
6. Khanna, H.R.: Making of India's Constitution, Eastern Book Company, Lucknow, 2009, ISBN: 81-7012-188-4
7. Laxmikanth, M.: Indian Polity, McGraw Hill Education, Chennai, 2017, ISBN:93-5260-363-X
8. Shiva Rao, B.: The Framing of India's Constitution, Select Documents, IIPA, Delhi, 1967
9. Yerankar, Shriram: Secularism in India: Theory & Practice, Adhyan Pub. Delhi, 2006 ISBN: 81-89161-63-6
10. Suryanshi, P.H.: New Trends in Indian Politics, Gaurav Books, Kanpur 2019, ISBN-978-93.84139-5
11. Wasnik, K.H.: An Introduction to the Constitution, International Publication, Kanpur 2022, ISBN:978-93-90-775-16-3

Weblink to Equivalent MOOC on SWAYAM if relevant: 1) <https://presidentofindia.nic.in>
 2) <https://www.pmindia.gov.in>
 3) <https://parliamentofindia.nic.in>
 4) main.sci.gov.in
 Weblink to Equivalent Virtual Lab if relevant:
 Any pertinent media (recorded lectures, YouTube, etc.) if relevant:

Co-ordinator,
IQAC

Programme: B.A. (Political-Science)

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Tal. Warud, Dist. Warud
Page 5 of 7

Semester 11

Code of the Course/Subject	Title of the Course/Subject	(Total Number of Periods)
Political Science	Indian Political System	75

COs

At the end of the course the students should be able to:

- 1: Understand and explain the significance of Election Commission of India
- 2: know the powers and role of Governor, Chief Minister & Council of Minister
- 3: Understand structure & powers of Legislative Assembly and Legislative Council
- 4: Explain the structure and jurisdiction of High Court and District Court
- 5: Know the Composition Function and Powers of Grampanchayat & Gram Sabha

Unit	Content
Unit I	1 Election Commission:- Composition , powers and function 2 Election code of conducts (periods:-10)
Unit II	i) Governor: Appointment, Powers and Role ii) Chief Minister: Appointment, Role and functions. iii) Council of Ministers: Formation, Role and function (periods:14)
Unit III	1. State Legislature: a) Legislative Assembly b.) Legislative Council- Composition, Powers & functions 2. Power and duties of Speaker and Deputy Speaker (periods:13)
Unit IV	1.Judiciary: High Court- Structure and Jurisdiction 2 District court:Structure and Jurisdiction (periods:13)
Unit V	Local Self Institution: 1.Grampanchayat:_ composition, function and powers 2. Gramsabha:- composition powers and importance (periods:15)
Unit VI - SEM	Visits to Self Government(periods 10)
COs: 1: To understand actual working of Local Self Institution 2: To realize the importance of team work	
**Activities	1. 1 Group visit to Local self-institutions and submission of report -20 Marks

Course Material/Learning Resources

Text books:

1. टोपेपुणे ,महारा व यापीठ थन मतीमंडळ ,भारतीयरा यघटना .के.ट .,१९८३
2. दवेकर ,एम.के .:भारतीयसं वधान ,मुकुंद काशनठाणे ,२०११
3. देवगावकरएस ,,जी२०१२, साईनाथ काशननागपूर ,भारतीयराजक य यव था .:
4. देवगावकरएस,,जी .येरणकरसाईनाथ काशन ,भारतीयराजक य यव था :ीराम ,,नागपूर २००१,
5. देशमुख २००० ,नागपूर , पंपळापुरे पलिशस ,भारतीय सं वधान .:ट.बी ,
6. फडकेत हा आ ण आ :संसद .: द.य ,ताअ र काशन ,,मुंबई ,२००६,
7. भोळेनागपूर , पंपळापुरे पलिशस,भारतीय गणरा याचे शासन आ ण राजकारण: .ल.भा ,,२००३
8. शौर २०१०,पुणे ,मेहता पलि शंग हाउस ,द पालमटर स टम: अ ण ,
9. येरणकरभारतीय सं वधान आ ण था नक वराज् :ीराम,य शासनसाईनाथ काशन ,,

Co-ordinator,
IQAC

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati
Page 6 of 7

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावतीच्या नवीन सत्र अभ्यासक्रमावर आधारीत
बी.ए. भाग १ (राज्यशास्त्र) सत्र १ साठी

भारतीय संविधानातील तरतुदी आणि स्थानिक स्वशासन

प्रा. डॉ. व्ही. एच. भटकर

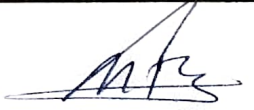
प्रा. डॉ. प्रमोद तालन

प्रा. डॉ. पंकज नंदेश्वर

निर्भरकाशन

Coordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Syllabus

Indian Constitutional Provisions and Local Self Government

Unit - 1

1. Salient Features of the Indian Constitution
2. Preamble - Nature and Importance.
3. **Fundamental Rights** - Types and Importance.

Unit - 2

1. Directive Principles of State Policy :
Nature and Importance
2. **Fundamental Duties.**
3. Methods to Acquire Citizenship

Unit - 3

1. President of India :
Election Process, Powers and Function
2. Vice President - Role and Function.
3. Prime Minister and union cabinet - Appointment,
Role and Function

Unit - 4

1. Parliament - Lok Sabha and Rajya Sabha :
Structure and Powers
2. Speaker of Lok Sabha- Powers and Function

Unit - 5

1. Structure of Indian Judiciary, Types of Court,
Characteristics of Indian Judiciary.
2. Supreme Court of India :
Structure, power and Function
3. High Court - Structure, Powers and Function.

Co-ordinator,
IQAC

Arts & Commerce College, Jarud

Principal

Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Anravati

आणि राष्ट्रपतीचे त्यावर हस्ताक्षर झाले तरच संशोधन स्वीकृत समजल्या जाते. ही पद्धती फारशी कठीण नाही म्हणजेच संविधान लवचिक आहे. परंतु भारतीय संविधानात अशा काही बाबी आहेत की ज्याविषयी संशोधन करण्याकरीता दुरुस्तीचा कठीण प्रकार आहे. जसे संसदेच्या २/३ विशेष बहुमताने तसेच संसदेच्या विशेष व अर्ध्यापेक्षा जास्त राज्य विधिमंडळाच्या बहुमताने धटना दुरुस्ती करणे हा कठीण प्रकार असल्याने संविधान अंशतः परिदृढ असल्याचे दिसते. राज्यसरकार व संघसरकार यातील अधिकार विभाजन, राष्ट्रपतीची निवडणूक, सर्वोच्च न्यायालय, उच्च न्यायालय, राज्यांचे संसदेतील प्रतिनिधित्व इत्यादी बाबतीत संशोधन घडवून आणावयाचे झाल्यास कमीतकमी अर्ध्या राज्यातील कायदेमंडळानी ते संमत करावयाचे असून संसदेच्या दोन्ही सभागृहांनी ते संमत करावे लागते. ही प्रक्रिया कठीण असल्यामुळे भारतीय संविधान काही बाबतीत ताठर आहे. शाप्रकारे भारतीय संविधान अंशतः लवचिक आणि अंशतः ताठर आहे.

८. धर्मनिरपेक्ष राज्य :

भारतीय संविधानाने धर्मनिरपेक्ष (Secular) राज्य निर्माण केले आहे. प्राचीन काळात राज्य व धर्म या दोन्ही गोष्टी एकत्रित करण्यात येत असत, परंतु आधुनिक काळात सर्वच लोकशाही व साम्यवादी देशात राज्य व धर्म यात अंतर ठेवण्यात येते. भारतात सर्वच धर्मांना राज्याच्या दृष्टीने समान महत्त्व देण्यात येत असून कोणत्याही एक धर्माला राजाश्रय देण्यात आलेला नाही. सर्व धर्मांना शांततामय मार्गांनी आपापला प्रचार करण्यास मोकळीक देण्यात आलेली आहे. प्रत्येकाला कोणताही धर्म स्विकारण्याचा, त्यागचा, प्रचार व प्रसाराचा अधिकार आहे. अशा प्रकारे आपले राज्य धर्मनिरपेक्ष असून भारतीय परंपरेला अनुसरून असेच आहे. काही लोक धर्मनिरपेक्ष राज्याचा निधर्मी असा अर्थ करतात, परंतु तो बरोबर नाही. कोणत्याही विशिष्ट धर्माला राजधर्म मानण्यात आलेले नसून तरीही धार्मिक प्रवृत्ती लोकात निर्माण करण्यास पूर्णपणे वाव दिला गेला आहे.

९. नागरिकांचे मूलभूत अधिकार :

भारतीय संविधानात मूलभूत अधिकारांचा समावेश करण्यात आला आहे. १. समानतेचा अधिकार २. स्वातंत्र्याचा अधिकार ३. शोषणापासून रक्षण प्राप्त करण्याचा अधिकार ४. धर्मस्वातंत्र्याचा अधिकार ५. सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार ६. संपत्तीचा अधिकार ७. सांविधानिक उपाय योजनांचा अधिकार. भारतीय संविधानात पूर्वी मूलभूत अधिकारांची ७ भागात विभागणी केली होती. परंतु ४४ व्या संशोधनाने (संविधान

चौथ्या भागात ३६ ते ५१ या कलमांमध्ये करण्यात आलेला आहे.

मार्गदर्शक तत्त्वाचे स्वरूप :

भारतीय संविधानाच्या सुरवातीला उद्देशपत्रिकादिलेली आहे. संविधानाच्या या उद्देशपत्रिकेमध्ये भारताला एक सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरेपक्ष, लोकशाही, गणराज्य निर्माण करण्याचा उद्देश स्पष्टपणे मांडला आहे. हा उद्देश साध्य करण्यासाठी निरंतर प्रयत्नाने निश्चित अशी योजना तयार करण्याकरिता संविधान निर्मात्यांनी संविधानातच शासनाला मार्गदर्शन करणारी तत्त्वे ठळकपणे नमुद केली. या मार्गदर्शक तत्त्वांच्या आधारे स्वराज्याचे रूपांतर सुराज्यात व्हावे. लोककल्याणकारी राज्याचा केंद्रबिंदू व्यक्ती असावा हा त्यांचा प्रमाणिक उद्देश होता. भारताने एक राष्ट्र म्हणून मार्गदर्शक तत्त्वाची काटेकोरपणे व योग्यरितीने अंमलबजावणी केली तर भारत एक कल्याणकारी राज्य म्हणून पुढे येईल अशी माफक अपेक्षा संविधान निर्मात्यांची होती.

भारतीय राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्त्वांमुळे लोकतंत्रात्मक कल्याणकारी राज्य निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट पूर्ण होईल. मार्गदर्शक तत्त्वांमुळे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय लोकशाहीचा उद्देश निर्माण करून राज्याद्वारे त्या दिशेने कार्य केल्या जाईल. समाजातील सामाजिक, आर्थिक राजकीय विषमता नष्ट करून न्याय्यपूर्ण सामाजिक समानता सौहार्दपूर्ण बंधुभाव, उपजिविकेच्या साधनांची उपलब्धता, संपत्तीचे समान वितरण अशा न्याय्यपूर्ण परिस्थितीची प्रतिष्ठापणा समाजात स्थापन केल्या जाईल. उद्देशपत्रिकेतील न्यायाचा उद्देश आणि मार्गदर्शक तत्त्वांचे घटनेतील महत्त्वाचे स्थान व स्वरूप स्पष्ट होईल.

राज्याच्या आज्ञांचे पालन करणे तसेच सार्वजनिक हित साध्य करण्यासाठी राज्याने आखलेल्या कार्यक्रमात राज्यसंस्थेला सहकार्य करणे नागरिकांचे कर्तव्य असते. नागरिकांनी आपल्या कर्तव्याचे पालन करावे अशी राज्याची अपेक्षा असते. परराष्ट्रापासून देशाचे संरक्षण आणि देशात शांतता व सुव्यवस्था राखण्याबरोबरच लोककल्याणाच्या विविध प्रकारचे कार्यक्रम अंमलात आणून त्यायोगे नागरिकांचा व्यक्तीविकास साध्य करणे ही राज्याची जबाबदारी आहे. लोककल्याणकारी धोरणाची अंमलबजावणी हे आता राज्यसंस्थेचे ऐच्छीक कार्य राहिलेले नसून आवश्यक कार्य बनलेले आहे. रोगराई निर्मुलन, शिक्षण प्रसार, कृषी, औद्योगिक विकास, बेकारी निवारण, वैज्ञानिक तांत्रिक क्षेत्राचा विकास, आर्थिक विकास, सामाजिक सुधारणा, कला, क्रिडा क्षेत्रांच्या विकासाला उत्तेजना अशी विविध प्रकारची कार्ये पार पाडण्याची जबाबदारी राज्यावर असते.

नायनाट, न्यायदानाच्या कार्यात गरज असल्यास शासणाला मदत करणे हे नागरिकांचे कर्तव्य असते.

भारतीय राज्यघटनेमध्ये दिलेली नागरिकांची मूलभूत कर्तव्ये :

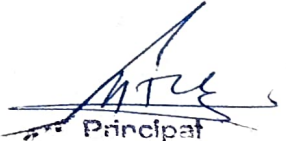
सर्वसाधारणपणे राज्यघटनेमध्ये कर्तव्य अंतर्भूत केलेली नसतात. ती गृहीत धरलेली असतात किंवा इतर कायद्यातून ती व्यक्त झालेली असतात. भारतीय राज्यघटनेतही मुळात कर्तव्ये दिलेली नव्हती. पण १९७६ मध्ये सरदार स्वर्णसिंह यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन केली होती. या समितीने ८ मूलभूत कर्तव्ये सुचविली होती. परंतु १९७६ साली ४२ व्या संविधान दुरुस्तीने राज्यघटनेत भाग ४ अ जोडून त्यामध्ये दहा मूलभूत कर्तव्ये समाविष्ट केली. यामध्ये ८६ व्या घटनादुरुस्तीने २००२ मध्ये एक कर्तव्य वाढविण्यात आले त्यामुळे ११ मूलभूत कर्तव्य आहेत ते खालीलप्रमाणे.

१. राज्यघटनेचे पालन करणे आणि घटनेचे आदर्श व घटना निर्मित संस्था तसेच राष्ट्रध्वज आणि राष्ट्रगीत यांचा आदर करणे.
२. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य लढ्यात ज्यामुळे प्रेरणा मिळाली त्या उदात्त आदर्शांची जोपासणा करून ती अंगिकारणे.
३. भारताचे सार्वभौमत्व एकता आणि एकात्मता अभंग राखणे आणि त्याचे संरक्षण करणे.
४. आवाहन केले जाईल तेव्हा देशाचे संरक्षण करणे व राष्ट्रीय सेवाकार्य बजावणे.
५. धार्मिक, भाषीक, प्रांतीक किंवा वर्गीय भेदांच्या पलीकडे जावून अखील भारतीय जनतेमध्ये एकोपा व बंधुभाव वाढीला लावणे, स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणणाऱ्या प्रथा सोडून देणे.
६. आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या वारसाचे मोल जाणून ते जतन करणे.
७. अरण्ये, सरोवरे, नद्या व वन्यजीवसृष्टी यासह नैसर्गिक पर्यावरणाचे रक्षण करून त्यात सुधारणा करणे व सजीव प्राण्यांबद्दल दयाबुद्धी बाळगणे.
८. विज्ञाननिष्ठा, मानवतावाद, शोधक वृत्ती आणि सुधारणावाद यांचा विकास करणे.
९. सार्वजनिक संपत्तीचे रक्षण करणे व हिंसाचाराचा निग्रहपूर्वक त्याग करणे.
१०. सर्वव्यक्तीगत आणि सामुहिक क्षेत्रात उत्कृष्टता प्राप्त करण्याचा प्रयत्न करणे ज्यामुळे उपक्रम आणि सिद्धी याबाबत राष्ट्र अधिकाधिक उच्च पातळी गाठत जाईल.
११. ६ ते १४ वर्षापर्यंतच्या मुलामुलींचे आईवडील वा पालक असणाऱ्या सर्व भारतीयांचे हे कर्तव्य असेल की आपल्या मुलांना व पाल्यांना शिक्षणाची संधी

३७

Coordinator,
IQAO
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Anantnag

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावतीच्या नवीन सत्र अभ्यासक्रमावर आधारित
बी.ए. भाग १ (राज्यशास्त्र) सत्र २ साठी

भारतीय संविधानातील तरतुदी आणि स्थानीक स्वशासन

प्रा. डॉ. व्ही.एच. भटकर

प्रा.डॉ. प्रमोद तालन

प्रा.डॉ. पंकज नंदेश्वर

Coordinator,
IQAO

Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

अनुक्रमणिका

१. निवडणूक आयोग व निवडणूक सुधारणा	१
२. राज्य कार्यकारीणी	२७
३. महाराष्ट्राचे विधिमंडळ	५२
४. महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य शासन	७४
५. पंचायतराज मध्ये महिलांचा सहभाग	१०४

Principal

Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Coordinator,
IQAC

Arts & Commerce College, Jarud

लक्षात घेऊन सन १९९३ मध्ये दोन महत्त्वपूर्ण घटनादुरुस्त्या करण्यात आल्या. त्याद्वारा (७३) घटनादुरुस्ती ग्रामीण स्थानिक प्रशासनाशी संबंधित असून चौथ्याहतरावी (७४) घटनादुरुस्ती नागरी स्थानिक प्रशासनाच्या संदर्भात आहे. या दुरुस्त्यांमुळे स्थानिक प्रशासनास किंबहुना, स्थानिक स्वशासनास घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला आणि त्याचबरोबर महिलांना ३३% आरक्षण देण्यात आले. तसेच सन २०११ मध्ये पन्नास घटनादुरुस्ती होऊन ग्रामीण व शहरी स्थानिक स्वशासनामध्ये महिलांना ५०% आरक्षण देण्यात आलेले आहे.

पंचायतीराज व्यवस्था :

इ.स. १९५२ साली केंद्र शासनाने काही राज्यांमध्ये म्हणजेच राजस्थान आणि आंध्रप्रदेशमध्ये गट विकास योजनेची सुरुवात केली. या गटविकास योजने अंतर्गत साधारणतः ७० ते १०० ग्रामे मिळून एक गट निर्माण करण्यात आला आणि अशा गटाचा सर्वांगीण विकास साधण्यास तीन वर्षांच्या कालावधीसाठी एकरकमी वित्तीय व्यवस्था करण्यात आली. ही सर्व वित्तीय व्यवस्था आणि तिच्यासंबंधीचे अधिकार गटविकास अधिकाऱ्यांच्या हाती सोपविण्यात आले. ही योजना इ.स. १९५२ पासून १९५७ पर्यंत राबविण्यात आली. परंतु तिचा फायदा लोकांपर्यंत पोहचला नाही. लोकसहभाग या कल्पनेलाच तडा गेला म्हणून केंद्र सरकारने इ.स. १९५७ साली बलवंत राय मेहता समिती नेमून याचा संपूर्ण आढावा घेण्यास सांगितले. या समितीच्या असे निदर्शनास आले की, गटविकास योजना अधिकाऱ्यांमार्फत चालविल्या जात होत्या. जनतेचा प्रत्यक्ष सहभाग कोठेही नव्हता. म्हणून या योजना लोकानुवर्ती झाल्या नाहीत. म्हणून या समितीने लोकसहभाग वाढविण्यासाठी त्रिस्तरीय पंचायतराज पद्धतीची शिफारस केलेली होती आणि या समितीच्या शिफारशीनुसार राजस्थान आणि आंध्रप्रदेशमध्ये इ.स. १९५९ साली पहिल्यांदा पंचायत राज्याची स्थापना केली. या समितीच्या शिफारशीनुसार जे तीन स्तर स्विकारण्यात आले; त्यात ग्राम पंचायत, जिल्हा अशी रचना होती. पंचायत समिती हा विकासाचा केंद्रबिंदू ठरविण्यात आला. इ.स. १९९३ मध्ये त्र्याहतरावी आणि चौथ्याहतरावी घटनादुरुस्ती ऐतिहासिक असून त्यानुसार ग्रामीण व शहरी पंचायतीराज व्यवस्थेला घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला.

महाराष्ट्रातील पंचायती राज व्यवस्था :

१ मे, १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्य अस्तित्वात आल्यानंतर लोकशाही विकेंद्रीकरणासंदर्भात शिफारशी सुचविण्यासाठी २७ जून, १९६० रोजी वसंतराव नाईक (तत्कालीन महसूल मंत्री) यांच्या अध्यक्षतेखाली पंचायत राज्याची स्थापना करण्यासाठी

गावामध्ये प्रभाग निर्माण केले जाते. एका प्रभागामधून २ किंवा ३ सभासद निवडले जातात.

निवडणूक :

ग्रामपंचायतीच्या निवडणूकांची जबाबदारी राज्य निर्वाचन आयोगाची जिल्हाअधिकारी निर्वाचन आयोगाचा प्रतिनिधी म्हणून निवडणूक घेता.

राखीव जागा :

१) महिलांसाठी राखीव जागा :

ग्रामपंचायतीच्या एकूण जागांपैकी ५० टक्के जागा (२०११, अधिनियम) या महिलांसाठी राखीव ठेवण्यात येतात.

२) अनुसूचित जाती-जमाती :

संबंधित गावातील अनुसूचित जाती-जमातींची लोकसंख्या लक्षात घेऊन संबंधित ग्रामपंचायती मधील अनुसूचित जाती-जमातींचा प्रतिनिधींसाठी राखीव जागांची संख्या निर्धारित केली जाते. ही संख्या निर्धारित करण्याचे अधिकार संबंधित जिल्हाच्या जिल्हाधिकार्यांना असतात.

३) इतर मागास वर्ग :

ग्रामपंचायतीचा सभासद होण्यासाठी आवश्यक असलेली पात्रता मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम, १९५८ कलम १४ मध्ये विहित केली आहे. या तरतुदी लक्षात घेता ग्रामपंचायतीच्या सभासदासाठी खालील पात्रता आवश्यक आहे.

- १) तो व्यक्ती भारताचा नागरिक असावा.
- २) त्या सभासदाने वयाची २१ वर्षे पूर्ण केलेले असावे.
- ३) ग्रामपंचायत क्षेत्रात त्याचे नाव मतदार म्हणून नोंदविलेले असावे.
- ४) राज्य विधिमंडळाच्या निवडणूकांच्या वेळी अमलात असलेल्या कायद्याखाली तो अपात्र ठरलेला नसावा.
- ५) त्याने शासनात किंवा प्राधिकरणात अधिकारपद किंवा लाभाचे पद धारण केलेले असता कामा नये.
- ६) गैरवर्तनावरून त्याला पदावरून बडतर्फ केले असल्यास बडतर्फ केल्याच्या दिनांकापासून तो पाच वर्षांपर्यंत निवडणूक लढवू शकत नाही.
- ७) तो ग्रामपंचायतीचा किंवा जिल्हा परिषदेचा थकबाकीदार नसावा.
- ८) उमेदवार जर राखीव जागेसाठी निवडणूक लढवित असेल तर तो त्याच प्रवर्गातील

२००५ हा कायदा अंमलात आल्यापासून यापूर्वी ज्या घटकराज्यानी माहितीचा अधिकार आप-आपल्या राज्यात मंजूर केलेला होता. तो आपोआप संपुष्टात आला. या कायद्यामुळे नागरिकांना सार्वजनिक प्राधिकरणातील माहिती प्राप्त होते. ज्यामुळे शासन जबाबदारीने काम करते.

माहिती अधिकाराची पार्श्वभूमी :-

जगात माहितीचा अधिकार हा कायदा सर्वप्रथम स्वीडन या देशाने १७६६

साली अंमलात आणला. भारत हा अशा प्रकारचा कायदा करणारा जगातला ५४ वा देश आहे. १९४६ साली संयुक्त राष्ट्र संघाच्या सर्वसाधारण सभेत माहितीचा अधिकार एक मूलभूत अधिकार म्हणून जाहिर करण्यात आला. हा अधिकार इतर स्वातंत्र्य व अधिकारांचे गुणवत्ता मोजण्याचे साधन म्हणून समजल्या जातो.

१९४८ साली संयुक्त राष्ट्रसंघातील परिषदेत माहितीच्या अधिकाराबाबत चर्चा झाली व आंतरराष्ट्रीय करार नाम्यानुसार माहितीच्या अधिकाराला नागरिक व राजकीय अधिकार म्हणून कलम १९ आय.सी.पी.आर. नुसार मान्यता देण्यात आली. संयुक्त राष्ट्र संघटनेने मानवी हक्क आयोगाची स्थापना केली. त्यात भारतसुद्धा एक सदस्य राष्ट्र आहे. त्यांच्या नुसार १९४८ नंतर माहितीच्या अधिकाराचे स्वातंत्र्य हे मूलभूत हक्क म्हणून गणल्या गेले. ज्याला आज आर.टी.आय. म्हणून संबोधल्या जाते. या कायद्याच्या व्यापक प्रसिद्धीकरीता व अंमलबजावणीकरीता शासन स्तरावरून विविध उपाययोजना करण्यात येतात. २८ सप्टेंबर हा दिवस आंतरराष्ट्रीय स्तरावर माहिती अधिकार दिन म्हणून साजरा करण्यात येतो. अमेरिका, इंग्लंड, ऑस्ट्रेलिया, फ्रान्स व कॅनडा अशा प्रगत देशात हा कायदा संमत झाला आहे. पारदर्शकतेबाबत अग्रक्रमांकावर ओळखण्यात येणाऱ्या नेदरलँड्स सारख्या राष्ट्रात या कायद्याद्वारे अंतर्गत चर्चा व सल्ला उपलब्ध करण्यास सूट दिलेली आहे.

माहितीचा अधिकार 'अर्थ' :-

माहितीच्या अधिकाराचा कायदा म्हणजे जनतेच्या हातात मिळालेले शस्त्र आहे. त्याचा उपयोग कसा करायचा हि प्रत्येक नागरिकाची जबाबदारी आहे. म्हणून या शस्त्राचा वापर नागरिकांच्या मूलभूत हक्कासाठी, सुदृढ आणि निकोप लोकशाहीसाठी, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यासाठी, समाज, राज्य, राष्ट्राच्या उज्वळ भविष्यासाठी व्हावा, ही अपेक्षाही या अधिकाराच्या निर्मितीमागे आहे. " ज्या लोकांना सत्य आणि विश्वसनीय माहिती मिळत नाही, त्यांचे स्वातंत्र्य हे असुरक्षित असते. ते आज ना उद्या समाप्त देखील होऊ शकते. सत्य हे सर्वच राष्ट्रांसाठी सर्वात महत्वाचे मूल्य आहे. जे

स्वराज्यात वावरू लागल्याच आहेत. त्याचबरोबर खेड्यांतल्या निरक्षर महिलांना शिक्षण देऊन त्यांचे अज्ञान, अनास्था व उदासीनता दूर होऊ शकते.

२) महिलांच्या प्रश्नांना अग्रक्रम :

महाराष्ट्रात जेथे ग्रामपंचायती सर्वस्ती महिलांच्या हाती होत्या तिथे प्रत्येक संमिश्र सभासदत्व होते तिथेही शिक्षण, नळयोजना, स्वच्छता, आरोग्य, पाणीपुरवठा इत्यादी प्रश्न महिलानी अग्रक्रमाने मांडले तसेच चंद्रपूर व गडचिरोली जिल्ह्यातील महिलांना दारुबंदीबाबत लक्षणीय यश मिळविले आहे. महिलानी अनेक प्रश्न लावून धरून अनेक यशस्वीपणे सोडविले. अशी उदाहरणे संपूर्ण महाराष्ट्रात पहावयास मिळतात. महाराष्ट्र सरकारचे गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान ही महिलांच्या सक्रिय सहभागाने फलश्रुती म्हणावी लागते.

३) महिला विकासास प्राधान्य :

महाराष्ट्र पंचायत राज व्यवस्थेच्या कायद्यात महिलांच्या आरक्षणाबरोबरच महिलांच्या विकासाकडेही आवर्जून लक्ष देण्यात आले आहे. या कायद्यात ग्रामपंचायतीच्या अनिवार्य कामासाठी जेवढा खर्च होतो त्या रकमेच्या दहा टक्के निधी फक्त महिलांवर खर्च झाला पाहिजे अशी तरतूद आहे. महाराष्ट्र पंचायत राज कायद्यानुसार जिल्हापरिषदेच्या महिला व बालकल्याण समितीत सत्तर टक्के सभासदस्यत्व महिलांसाठीच राखीव ठेवले आणि समितीच्या अध्यक्षपदीही महिला प्रतिनिधीच असावी अशी अट घातली आहे. महिलाना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी करण्यासाठी शिवणयंत्रे, मिरची कांडप यंत्र, घरगुती व्यवसाय यासाठी अर्थसाहाय्य देण्याच्या योजना पंचायतीमार्फत राबवल्या जातात.

४) महिला सबलीकरण :

महाराष्ट्र शासनाच्या महिला विषयक धोरण - २००१ मध्ये महिलांच्या सबलीकरणाच्या दृष्टीने अनेक उपाययोजना कार्यक्रम आखण्यात आले आहेत. महिलांना केंद्रस्थानी मानून नियोजन, महिलांच्या सबलीकरणासाठी विशेष निधींचे तरतूद, महिलांच्या स्वयंसाहाय्य गटाची स्थापना, महिला साक्षरतेचे प्रमाण वाढविण्यासाठी प्रयत्न, आरोग्य सुविधा, प्रसाधनगृह, पाळणाघर सुविधा आदी योजना आणि कार्यरत नवीन महिला संबंधीचे धोरण २००१ अंतर्गत राबविले जात आहेत.

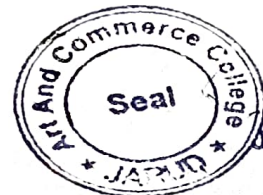
५) महिलांना प्रशिक्षणाच्या सोयी :

स्थानिक स्वराज्यातील घटनादुरूस्तीमुळे महिलांना सत्तास्थाने मिळाल्यामुळे

Co-ordinator,
IQAC

Arts & Commerce College, Jarud

१०६

Principal
Arts & Commerce College,
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

**Syllabi for B.A. Part-II
Semester-III
Subject : Political Science
(Implemented From 2018-2019 Session)**

Selected Constitutions and International Relations (U.K., U.S.A & China)

Marks : Theory - 80
In.Ass - 20

- Unit-I** i) Salient features of the Constitution of U.K.
ii) Historical Background of Crown.
iii) Powers of the Crown.
iv) Prime Minister - Appointment, Role and Function.
v) Cabinet - Structure and Function

Unit-II Parliamentary System of U.K.

- i) House of Lords - Composition, Powers and Functions (with Reference to Constitutional Reforms Act-2005)
ii) House of Commons - Composition, Powers and Functions
iii) Role of Opposition and Shadow Cabinet.

- Unit-III** i) Salient features of the Constitution of U.S.A.
ii) President - Election Process, Powers and Functions.
iii) Cabinet - Structure and Functions.
iv) Vice-President - Election Process, Powers and Functions.

Unit-IV Legislature of U.S.A. - Congress.

- i) Senate - Composition, Powers and Functions.
ii) House of Representative - Composition, Powers and Functions
iii) Supreme Court - Composition, Powers and Functions.

Unit-V South Asian Association for Regional Co-operation (SAARC)

- i) Objectives
ii) Structure
iii) Function.

Distribution of Internal Marks

i) Group Discussion	...	10 Marks
ii) Project	...	10 Marks

Reference Books :

1) Griffith 2) Norman Hill 3) Khanna V.W. 4) Show, Edgas 5) कुळकर्णी गो.मा. 6) डॉ.शा.कृ.भोगले 7) शर्मा, ब्रिजमोहन 8) पोतदार के.ए. 9) पाटील बी.बी. 10) प्र.ग.मुळे 11) प्रा.तिजारे, प्रा.इंदापवार, प्रा.कानेटकर- 12) प्रा. रा.ज. लोटे 13) डॉ.टी.डी.मुदलीयार, डॉ.ए.एस.गाडे 14) डॉ.श्रीराम येरणकर 15) प्रा. रा.ज. लोटे	- The American government System. - International Organization - Comparative Study of Government and Politics. - Red China Today. - निवडक संविधाने - प्रमुख देशांची शासन पद्धती. - प्रमुख देशांची शासन प्रणालीयाँ. - चार निवडक राज्यघटना - चार घटनांचा तौलनिक अभ्यास. - निवडक आधुनिक राजकीय व्यवस्था - आधुनिक राजकीय व्यवस्था - चीनची राजकीय व्यवस्था. - तुलनात्मक शासन आणि राजकारण. - तुलनात्मक शासन व राजकारण.

*****

Co-ordinator,
IQAC

Principal

Semester-IV (B.A.-II)

Selected Constitutions and International Relations (U.K., U.S.A & China)

Marks : Theory – 80
In.Ass – 20

- Unit-I** i) Salient features of the Constitution of China (1982).
ii) National People Congress (NPC) – Composition, Powers and Functions.
iii) Standing Committee – Composition, Powers and Functions.
- Unit-II** i) President of China – Appointment, Role and Functions
ii) State Council of China – Composition, Powers and Functions
iii) Prime Minister of China - Appointment, Role and Functions.
iv) Role of Communist Party in China.
- Unit-III United Nations Organization (UNO) :**
i) Charter
ii) Aims and Basic Principles.
iii) General Assembly of UNO – Composition and Functions.
- Unit-IV** i) Security - Council of UNO – Composition and Functions
ii) Secretary General – Appointment, Powers and Functions.
iii) International Court of Justice – Composition and Powers.
- Unit-V Indo-China Relations – Major Issues :**
i) Tibet Dispute.
ii) Role of China about India in UNO.
iii) Impact of Chinese goods and market on Indian Economy.

Distribution of Internal Marks

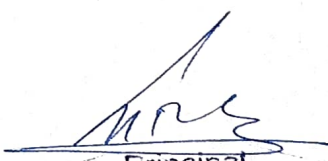
i) Group Discussion	...	10 Marks
ii) Project	...	10 Marks

Reference Books :

1) Griffith	- The American government System.
2) Norman Hill	- International Organization
3) Khanna V.W.	- Comparative Study of Government and Politics.
4) Show, Edgas	- Red China Today.
5) कुळकर्णी गो.मा.	- निवडक संविधाने
6) डॉ.शा.कृ.भोगले	- प्रमुख देशांची शासन पद्धती.
7) शर्मा, ब्रिजमोहन	- प्रमुख देशांची शासन प्रणाली.
8) पोतदार के.ए.	- चार निवडक राज्यघटना
9) पाटील बी.बी.	- चार घटनांचा तौलनिक अभ्यास.
10) प्र.ग.मुळे	- निवडक आधुनिक राजकीय व्यवस्था
11) प्रा.तिजारे, प्रा.इंदापवार, प्रा.कानेटकर-	आधुनिक राजकीय व्यवस्था
12) प्रा. रा.ज. लोटे	- आधुनिक राजकी. व्यवस्था.
13) डॉ.टी.डी.मुदलीयार, डॉ.ए.एस.गाडे	- चीनची राजकीय व्यवस्था.
14) डॉ.श्रीराम येरणकर	- तुलनात्मक शासन आणि राजकारण.
15) प्रा. रा.ज. लोटे	- तुलनात्मक शासन व राजकारण.

*****

Coordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

B.A. sem III Pol. Science

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ अंतर्गत बी.ए. भाग-२ सत्र-३ राज्यशास्त्राच्या
निर्धारित अभ्यासक्रमावर आधारीत तसेच इतर विद्यापीठामधील राज्यशास्त्राच्या
विद्यार्थ्यांकरीता व UPSC / MPSC, स्पर्धा परिक्षाकरीता उपयुक्त

निवडक राज्यघटना आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध (ब्रिटन, अमेरिका आणि सार्क)

प्रा.डॉ. व्ही.एच.भटकर

डॉ. प्रमोद तालन

डॉ. पंकज नंदेश्वर

वैभवाप्रकाशन

Coordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Syllabus

Unit-I

- i) Salient features of the Constitution of U.K.
- ii) Historical Background of Crown.
- iii) Powers of the Crown.
- iv) Prime Minister – Appointment, Role and Function.
- v) Cabinet – Structure and Function

Unit-II

Parliamentary System of U.K.

- i) House of Lords – Composition, Powers and Functions (with Reference to Constitutional Reforms Act-2005)
- ii) House of Commons – Composition, Powers and Functions
- iii) Role of Opposition and Shadow Cabinet.

Unit-III

- i) Salient features of the Constitution of U.S.A.
- ii) President – Election Process, Powers and Functions.
- iii) Cabinet – Structure and Functions.
- iv) Vice -President – Election Process, Powers and Functions.

Unit-IV

Legislature of U.S.A. – Congress.

- i) Senate – Composition, Powers and Functions.
- ii) House of Representative – Composition, Powers and Functions
- iii) Supreme Court – Composition, Powers and Functions.

Unit-V

South Asian Association for Regional Co-operation (SAARC)

- i) Objectives
- ii) Structure
- iii) Function.

6

Coordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

B.A. Sem III Pol. Science

Unit V

सार्क (SAARC)

दक्षिण आशियाई क्षेत्रीय सहकारी संघटन

प्रास्ताविक :

अलीकडच्या काळात भारतीय उपखंडालाच दक्षिण आशिया असे म्हणतात. दक्षिण आशियात भारत, पाकिस्तान, नेपाळ, भूतान, बांग्लादेश, श्रीलंका, मालदिव, अफगाणिस्तान आणि म्यानमार या राष्ट्रांचा समावेश होतो. या राष्ट्रांपैकी भारत हे धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र आहे. श्रीलंका आणि भूतान ही बौद्ध धर्मिय राष्ट्रे आहेत. पाकिस्तान, बांग्लादेश, मालदिव, अफगाणिस्तान व म्यानमार ही मुस्लीम धर्मिय राष्ट्रे आहेत. तर नेपाळ हे हिंदु राष्ट्र आहे. अशा वेगवेगळ्या धर्माची राष्ट्रे असूनही त्यामधील भारत, पाकिस्तान, नेपाळ, भूतान, बांग्लादेश, श्रीलंका व मालदिव यांनी एकत्र येऊन दक्षिण आशियाच्या सर्वांगिन प्रगतीसाठी आणि विकासासाठी १९८५ मध्ये सार्क या क्षेत्रीय संघटनेची स्थापना केली. अलीकडील काळात अफगाणिस्तान हा आठवा सदस्य म्हणून या संघटनेत सामिल झाला आहे.

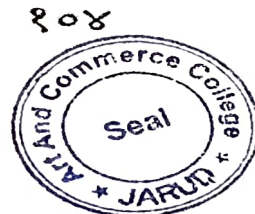
सार्कचे संघटन :

दक्षिण आशियातील देशांचा सर्वांगिन विकास व्हावा आपसात सहकार्य वाढावे, दळणवळण, आर्थिक आणि औद्योगिक विकास पर्यटन वाढून राष्ट्रांची प्रगती व्हावी त्यासाठी दक्षिण आशियाई भागात एखादे क्षेत्रीय संघटन असावे यांची जाणीव तत्कालिन बांग्लादेशचे अध्यक्ष झिया उर रहेमान यांना झाली. त्या दृष्टीने त्यांनी एक प्रस्ताव तयार केला व तो प्रस्ताव त्यांनी दक्षिण आशियातील राष्ट्रांना विचार विनिमय करण्यासाठी पाठवून दिला. तो प्रस्ताव खालीलप्रमाणे

अ. दक्षिण आशियामध्ये नाटो किंवा वार्सा यासारखे एखादे संघटन असावे

ब. दक्षिण आशियाच्या सर्वांगिन विकासासाठी या क्षेत्रातील सर्वांनी एकमेकांना सहकार्याच्या भावनेतून मदत करावी. सहकार्याची क्षेत्रे म्हणून दळणवळण आर्थिक आणि औद्योगिक विकास, पर्यटन इत्यादी मुद्यांचा त्यामध्ये समावेश करण्यात

Coordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Jalgaon

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ अंतर्गत बी.ए. भाग-२ सत्र-४ राज्यशास्त्राच्या
निर्धारित अभ्यासक्रमावर आधारित तसेच इतर विद्यापीठामधील राज्यशास्त्राच्या
विद्यार्थ्यांकरिता व UPSC / MPSC, स्पर्धा परिक्षाकरिता उपयुक्त

चीनची शासन व्यवस्था

(भारत - चीन संबंधासह)

आणि

संयुक्त राष्ट्र

प्रा.डॉ. व्ही.एच. भटकर

प्रा.डॉ. प्रमोद तालन

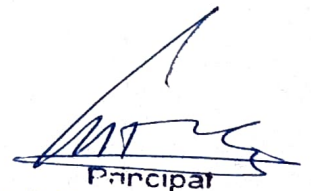
प्रा.डॉ. पंकज नंदेश्वर

वैभक्तकशन

Coordinator,
IQAC

Arts & Commerce College, Jarud

Principal

Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Semester-IV (B.A.-II)

Unit-I

- i) Salient features of the Constitution of China (1982).
- ii) National People Congress (NPC) – Composition, Powers and Functions.
- iii) Standing Committee – Composition, Powers and Functions.

Unit-II

- i) President of China – Appointment, Role and Functions
- ii) State Council of China – Composition, Powers and Functions
- iii) Prime Minister of China - Appointment, Role and Functions.
- iv) Role of Communist Party in China.

Unit-III

United Nations Organization (UNO) :

- i) Charter
- ii) Aims and Basic Principles.
- iii) General Assembly of UNO – Composition and Functions.

Unit-IV

- i) Security - Council of UNO – Composition and Functions
- ii) Secretary General – Appointment, Powers and Functions.
- iii) International Court of Justice – Composition and Powers.

Unit-V

Indo-China Relations – Major Issues :

- i) Tibet Dispute.
- ii) Role of China about India in UNO.
- iii) Impact of Chinese goods and market on Indian Economy.

 Co-ordinator,
 IQAC
 Arts & Commerce College, Jarud

 Principal
 Arts & Commerce College
 Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

मानवाच्या प्रतिष्ठेचा व योग्यतेचा आदर राखण्यासाठी, राष्ट्राराष्ट्रातील सहकार्य वाढविण्यासाठी दैनंदिन आर्थिक व सामाजिक जीवन सुधारण्यासाठी प्रयत्न करू असा निश्चय करतो आणि या हेतुच्या पूर्ततेसाठी

सहिष्णुतेचे आचरण करून चांगल्या शेजाऱ्यांप्रमाणे शांततेने एकत्र राहावयाचे आणि आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षितता राखण्यासाठी आपले बळ एकवटायचे, तसेच सर्वांच्या हितसंबंधाचे संरक्षणार्थ शस्त्रास्त्रांचा वापर करण्याखेरीज इतर वेळी शस्त्र व सैन्याचा वापर कुणीही करणार नाही अशी शाश्वती निर्माण करावयाची आणि सर्व लोकांची आर्थिक व सामाजिक प्रगती व्हावी म्हणून आंतरराष्ट्रीय यंत्रणा उपयोगात आणावयाची.

वरीलप्रमाणे सभासद राष्ट्रांनी संयुक्त राष्ट्रांच्या सनदेला मान्यता दर्शविली.

संयुक्त राष्ट्रांची ध्येय किंवा उद्दिष्ट्ये : (Aim or Objective of U.N.)

संयुक्त राष्ट्रांच्या सनदेत कलम एकमध्येच या संघटनेच्या ध्येय किंवा उद्दिष्टांचा आशय समाविष्ट केल्याचे आढळून येते. ही ध्येय किंवा उद्दिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

अ. शांततेसाठी कायदेशीर उपाय :

आंतरराष्ट्रीय सुरक्षितता व शांतता राखणे, आक्रमण झाल्यास अथवा शांततेचा भंग झाल्यास शांततेच्या मार्गाने व आंतरराष्ट्रीय कायद्याला अनुसरून सामुदायिक उपाय योजणे.

ब. राष्ट्राराष्ट्रांत मैत्रीचा विकास :

सभासद राष्ट्रांनी परस्परात मित्रत्वाचे संबंध स्थापित करणे. हे संबंध समान अधिकार व स्वयंनिर्णयाच्या तत्त्वावर आधारित असतील. सभासद राष्ट्रे जागतिक शांतता दृढ करण्याचा प्रयत्न करतील.

क. आंतरराष्ट्रीय सहकार्याचे धोरण :

आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाचे आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक व मानवीय प्रश्न सोडविण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य प्राप्त करणे, मानवीय हक्क व मानवीय

स्वातंत्र्य, लिंग, भाषा किंवा धर्माचा विचार न करता सर्वांना सहकार्य उपलब्ध करून देणे.

ड. सुसंवाद कायम राखणे :

वरील ध्येय साध्य करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रास केंद्र मानून राष्ट्रांमधील व्यवहारात सुसंवादित्व स्थापन करणे.

संयुक्त राष्ट्रांच्या सनदेची मूलतत्त्वे : (The Basic Principles of the Charter of U.N.)

संयुक्त राष्ट्रांच्या सनदेची मूलतत्त्वे खालीलप्रमाणे सांगता येतात.

१. **समानतेचे तत्त्व** : संयुक्त राष्ट्रांची रचना सभासदांच्या सार्वभौम, समानतेचे दर्जानुसार झालेली आहे.

२. **कर्तव्य पालन** : संयुक्त राष्ट्रांची सर्व सभासद राष्ट्रे सभासदत्वाचे लाभ प्राप्त करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रांच्या कर्तव्याचे पालन करतील.

३. **शांततामय धोरण** : संयुक्त राष्ट्रांची सर्व सभासद राज्ये आपआपसातील आंतरराष्ट्रीय शांतता, सुरक्षितता व न्याय यांना धक्का लागणार नाही याची काळजी घेणे.

४. **सैन्यबळाच्या गैरवापरास मनाई** : आंतरराष्ट्रीय संबंधात सर्व राज्ये कोणत्याही राज्याविरुद्ध सैन्यबळाचा गैरवापर करणार नाहीत किंवा तशी धमकी देणार नाहीत. संयुक्त राष्ट्रांच्या उद्दिष्टांच्या विरोधात कुणीही कार्य करणार नाही.

५. **सदस्य राष्ट्रातील सहकार्याचे धोरण** : सर्व सभासद राज्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या सामूहिक कार्यवाहीला मदत करतील. ज्या राज्यांविरुद्ध संयुक्त राष्ट्र उपाययोजना करित आहे अशा विरोधक राज्यास कोणतेही सभासद राज्य मदत करणार नाहीत.

६. **शांततेसाठी सामूहिक प्रयत्न** : गैरसभासद राज्येदेखील आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षितता राखण्याचा प्रयत्न करतील. या तत्त्वांच्या पालनाची हमी संयुक्त राष्ट्र देईल.

Unit V

भारत - चीन संबंध : प्रमुख मुद्दे

१. तिबेट समस्या :

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

प्राचीन काळापासून भारत आणि चीन यांचा परस्पर संबंध येता. भारतामध्ये चीनमध्ये धर्मप्रसारासाठी गेलेल्या बौद्ध भिक्षुंनी चीनमध्ये बौद्ध धर्माचा प्रसार केला. पाश्चिमात्यांच्या गुलामगिरीतून मुक्त झालेली ही आशियातील दोन्ही राष्ट्रे आकार व लोकसंख्येच्या मानाने सर्वात मोठी आहेत.

चीनमध्ये ऑक्टोबर १९४९ ला साम्यवादी राजवट प्रस्तापित झाली. तेव्हापासून दोन्ही देशातील संबंधात सुधारणा होऊ लागली. केवळ शेजारधर्म म्हणून साम्यवादी चीनला भारताने सर्वप्रथम मान्यता दिली. एवढेच नाही तर भारताने चीनला संयुक्त राष्ट्रसंघाचे सभासदत्व मिळवून दिले. १९५० पासून चीनने तिबेट आमचा आहे असे सांगण्यास सुरुवात केली. भारताने मात्र हा प्रश्न शांततेने सुटला पाहिजे अशी भूमिका घेतली. यानंतर चीनने भारत - चीन दरम्यानची सीमा कायम करण्याची इच्छा बोलून दाखविली. लगेचच चिनी फौजा तिबेटमध्ये घुसल्या. तिबेटमध्ये त्यांना म्हणावा तेवढा प्रतिकार झाला नाही. तिबेटला चीनने आपल्या राज्यात सामिल करून घेतले. त्यामुळे चीनची सीमा भारताला येऊन भिडली. तिबेटवरील आक्रमनानंतरही उभय राष्ट्रातील संबंध चांगलेच राहिलेले दिसून येतात.

१९५४ साली भारत चीन दरम्यान व्यापारी आणि सांस्कृतिक स्वरूपाचा करार झाला. याच वर्षी नवी दिल्ली येथे उभय राष्ट्रात पंचशिल करार झाला. या करारानुसार तिबेट हा चीनचा प्रदेश आहे हे भारताने मान्य केले. यानंतर उभय राष्ट्रांनी "हिंदी चीनी भाई भाई" या घोषणा दिल्या. १९५५ मध्ये बाडूंग परिषदेत चीनने पंचशिल कराराचा स्विकार केला.

चीनने तिबेटमध्ये मोठ्या प्रमाणात सैन्यांची जमवाजमव करून भारतीय प्रदेशात घुसखोरी करण्यास सुरुवात केली. लडाखमधील अक्साई चीन आणि अरूणाचल प्रदेशावर आपला हक्क सांगितला आणि तेथे रस्ते बांधण्यास सुरुवात

७६

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY GAZETTE - 2019 - PART ONE - 272

Unit-II Variables :

- 2.1 Meaning and Types
- 2.2 Research Problems : Sources and Types, Criteria of a Good Problem
- 2.3 Hypothesis : Meaning and Types
- 2.4 Sampling : Meaning and Types
- 2.5 Methods of Data Collection : Experimental, Interview, Survey and Case Study

Unit-III Introduction to Psychological Testing :

- 3.1 Definitions, Types, Characteristics and uses of Psychological Testing
- 3.2 Reliability : Definition and Types
- 3.3 Validity : Definition and Types
- 3.4 Norms : Definition and Types.

Unit-IV Statistics : Critical Ratio 't' (Small Sample) and Chi Square**Practicals (Conduct Five) (30 Marks)**

1. Expectation from Life Partner Scale
2. Happiness Scale
3. Marriage Attitude Scale
4. Locus of Control
5. Type A, B Behavioural Pattern Scale
6. Deva's Social Adjustment Inventory
7. Interest Inventory
8. Normal Probability Curve

20 Marks of Internal Assessment (As shown in above Instructions)

Recommended Books :

1. Psychological Testing and Assessment - Ronals Jay Cohen, Mark E. Swerdlik 6th Edition, McGraw Hill, New Delhi – 2005..
2. Psychological Testing - Anne Anastasi, Susana Urbina, Pearson Education, 2005.
3. Psychological Testing - Frank S. Freeman 3rd Edition, Oxford and IBH Publishing, New Delhi – 1965.
4. Psychological Testing - Kaplan and Saccuzzo, Wadsworth Thompson, 2001.
5. Research Methods - McBurney, Thompson, Indian Edition, 2000
6. Essentials of Research Methods in Psychology - Shaugknessy, Tata McGraw Hill, 2009.
७. मानसशास्त्रीय चाचण्या - अनिता पाटील, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे – २००५
८. मानसशास्त्रीय संशोधन पद्धती - डॉ.बी.एन.बर्वे, विद्या प्रकाशन, नागपूर – २०१०
९. मनोमापन - डॉ.बी.एन.बर्वे, एच.जे. नरके, विद्या प्रकाशन, नागपूर - २००५.

*****

Appendix-H

**Syllabi for B.A. Final
Semester-V**

**Modern Concepts and Policy in Politics
(Implemented From 2019-2020 Session)**

Marks : Theory – 80
In.Ass - 20

Unit-I Leadership :

- a) Meaning of Leadership.
- b) Factors of Leadership.
- c) Role of Leadership

Unit-II Reservation :

- Meaning and Nature of Indian – Reservation Policy.
- Reservation in Indian Parliament.
- Reservation and Politics in India.

Unit-III Nationalism :

- Meaning and Nature of Nationalism.
- Factors of Nationalism
- Present Status of Indian Nationalism.

Unit-IV Communalism :

- Meaning of Communalism.
- Role of Communalism in Indian Politics.
- Present Status of Communalism in India.

Unit-V Terrorism :

- Meaning and Definition of Terrorism.
- Kinds of Terrorism
- The Acts for Prevention of Terrorism in India.

Internal Assessment of Marks (20 Marks)

1) Group Discussion Related to Syllabus	...	10 Marks
2) Paper Presentation OR P.P.T Presentation Related to Syllabus	...	10 Marks

Books Recommended :

- पवार, प्रकाश - भारतीय राजकारण आणि नेतृत्वाची वाटचाल, डायमंड पब्लिकेशन, नारायणपेठ, पुणे, जानेवारी-२०१४
- देशमुख, सुधाकर - राष्ट्र आणि राष्ट्रवाद (संकल्पना आणि विकास), पद्मगंधा प्रकाशन, एरंडवन पुणे, मार्च - २००९.
- डॉ.पळशीकर, सुहास - समकालीन भारतीय राजकारण (काँग्रेस वर्चस्व ते हिंदू जमातवाद)
- मोदि, महावीरप्रसाद व डॉ. सरोज मोदि - भारतीय राजनीती की प्रकृतियों (Trends of Indian Politics) कॉलेज बुक डेपो प्रकाशन, जयपूर, १९९९.
- डॉ.जैन, पुखराज व डॉ. पडीयार, बी.एल. - भारतीय शासन एवं राजनीती, साहित्य भवन प्रकाशन, २०१२.
- त्रिपाठी, विपीनकुमार - जनमुखी राष्ट्रवाद, पद्मभाव मिशन प्रकाशन, नई दिल्ली, जूलाई-२००२.
- डॉ.शर्मा, हरिओम - ग्रामिण नेतृत्व के उभरते परिमान, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, दरियागंज, नई, दिल्ली, प्रथम संस्करण - २००४.
- डॉ. भोळे, भास्कर लक्ष्मण- भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापूरे अॅन्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर ,२००३.
- आंबेडकर, बाबासाहेब - पाकिस्तान अर्थात भारताची फाळणी, रघुवंशी प्रकाशन, पुणे.
- चव्हाण, प्रविण व दिवाकर, वेशाली - भारतीय राष्ट्रवाद : सिध्दांत आणि व्यवहार, प्रविण चव्हाण प्रकाशन, पुणे २०००.
- काणे, पा.वा. - धर्मशास्त्राचा इतिहास, सारांश ग्रंथ, महाराष्ट्र साहित्य मंडळ, मुंबई.
- डॉ.सुभाष गवई, डॉ. आर.एन. फुलारी, प्रा.विनय कोडापे - दहशतवादाचे विविध आयाम, वेदमुद्रा प्रकाशन, अमरावती.
- डॉ. के.एच.वासनिक (संपादक) - आंतकवाद के विविध आयाम, गायत्री प्रकाशन, रिवा (मध्यप्रदेश), २६ जानेवारी, २०११.

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

- 14) Dr. Hegde, M.D. - Backward Class Movements in india, Jawahar Publishers, New Delhi First Edition- 2013.
 15) Dr. Sharma, Harish - Future Tense in Naxal Fight, Aarti Prakashan, New Delhi, 2011.
 16) Dr. Suryavanshi, P.H. - Recent Trends in Indian Politics, Gaurav Publication, Kanpur-2016.
 17) Asirvadani, E. - Political Theory, The Uper India Pub. House, Lucknow, 1961.
 18) Johari, J.C. - Principles of Modern Political Science, Sterling Pub., New Delhi-1989.
 19) Dr. Shriram Yerankar - Secularism in India, Theory and Practice, Adhyayan Pub., Delhi. 2006.

*****

**Syllabi for B.A. Final
Semester-VI
Concepts of Western and Indian Thinkers**

Marks : Theory – 80
In.Ass - 20

Unit-I Concept of State :

- a) Aristotle - Classification of State.
b) M.K. Gandhi – Concept of Ramrajya.

Unit-II Concept of Democracy :

- a) Walter Bagehot – Concept of Democracy
b) Abraham Lincoln – Concept of Democracy
c) Dr. B.R. Ambedkar – Parliamentary Democracy.

Unit-III Concept of Nationalism :

- a) Niccolo Machiavelli – Concept of Nationalism
b) Swami Vivekananda – Concept of Nationalism
c) V.D. Sawarkar – Concept of Nationalism

Unit-IV Socialism :

- a) Karl Marx - Concept of Socialism
b) Pt. Jawaharlal Nehru – Concept of Socialism
c) Ram Manohar Lohiya – Concept of Socialism

Unit-V Behaviouralism and Sovereignty :

- a) David Easton - Concept of Behaviouralism
b) Gabriel Almond - Concepts of Post Behaviouralism
c) John Austin - Concept of Sovereignty.

Internal Assessment of Marks (20 Marks)

1) Bibliography Related to Syllabus	...	10 Marks
2) Home Assignment (Any One) Related to Syllabus	...	10 Marks

Books Recommended :

- 1) Francis W. Coker - Recent Political Thought, The World Press Pvt. Ltd.
 2) George H. Sabine - A History of Political theory, George G. Harrap & Company Ltd. London.
 3) C.L. Wayer - Political Thought, S.T. Pausl, Honce Warwick Lane London, Ec,4.
 4) V.D.Mahajan & R.R.Seth - Recent Political Thought, Premier Publishing Co. Delhi.
 5) Radhey Sham Chourasia - History of Western Political Thought – Volume I & II
 6) Suda, J.P. - History of Political Thought.
 7) मंगारपूरे, प्रा. अरविंद - पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर

B.A. Sem V Pol. Science

युजीसीच्या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार संत गाडगेबाबा अमरावती
विद्यापीठाच्या राज्यशास्त्र विषयाच्या बी.ए. अंतिम वर्ष सत्र पाच च्या
नवीन अभ्यासक्रमानुसार लिहिलेले क्रमिक पुस्तक.

आधुनिक राजकीय संकल्पना आणि धोरण

प्रा. डॉ. व्ही. एच. भटकर

M.A. (Political Science), M.Phil., Ph.D.

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

कला व वाणिज्य महाविद्यालय जरुड

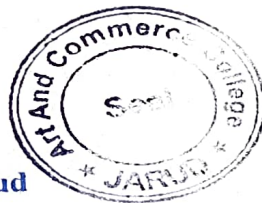
जि. अमरावती

अजिंक्य प्रकाशन

आधुनिक राजकीय संकल्पना आणि धोरण / १

Coordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Syllabus

B.A. Final (Semester –V)

Modern Concepts and Policy in Politics

Unit – I Leadership

- a. Meaning of Leadership
- b. Factors of Leadership
- c. Role of Leadership

Unit – II Reservation

- a. Meaning and Nature of Indian Reservation Policy.
- b. Reservation in Indian Parliament
- c. Reservation and Politics in India

Unit – III Nationalism

- a. Meaning and Nature of Nationalism
- b. Factors of Nationalism
- c. Present Status of Indian Nationalism

Unit – IV Communalism

- a. Meaning of Communalism
- b. Role of Communalism
- c. Present Status of Communalism in India

Unit – V Terrorism

- a. Meaning and Definition of Terrorism
- b. Kinds of Terrorism
- c. The Acts for Prevention of Terrorism in India

आधुनिक राजकीय संकल्पना आणि धोरण / ५

 Coordinator,
 IQAC
 Arts & Commerce College, Jarud

 Principal
 Arts & Commerce College
 Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

भारत हा अनेक जाती, धर्म, पंथ, प्रांताचा मिळून बनलेला देश आहे. अशा सर्व बाबतीत भिन्नता असली तरी राष्ट्रीयत्वाच्या बाबतीत मात्र सर्व भारतीयांच्या मनात एकजिनसीपणा दिसून येतो. भारतीय समाजरचनेची अनेक वैशिष्ट्ये आहेत. त्यातील एक म्हणजे 'जातीव्यवस्था' होय. हे भारतीय समाजाचे एक महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे. हे भारतीय समाजाचे एक महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे. जगाच्या पाठीवर कुठेही नसतील एवढ्या जाती आणि पोटजाती आणि त्यानुसार त्यांचे सणवार, उत्सव भारतात असल्याचे दिसून येतात. या जातीव्यवस्थांचे आणखी एक वेगळेपण म्हणजे, त्यामध्ये असलेली उच्चनिचता होय. भारतीय समाज हा पहिल्यापासून असंघटित आणि विखूरलेला असल्यानेच अनेक परकीयांनी भारतावर आक्रमणे आणि राज्य केले.

भारतीय समाज हजारो वर्षांपासून चार वर्णांत विभागलेला आहे. ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य आणि क्षुद्र हे ते चार वर्ण आणि त्यातही अनेक जाती आणि पोटजाती व त्यानुसार त्यांची सामाजिक, आर्थिक, राजकीय शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक अशी मजबूत तटबंदी आणि त्या अनुषंगाने निर्माण झालेल्या विषमतेत हा समाज संकुचित आणि बंदिस्त झालेला आहे. परिणामी जातीव्यवस्था आणि त्यातून निर्माण झालेली सामाजिक विषमता आणि याच जातीव्यवस्थेतून झालेली देशाची

उदाहरणे फारशी आढळून येत नाहीत. समान आर्थिक हितसंबंधातून राष्ट्र निर्माण झाली असती तर भांडवलवाद आणि कामगारांची स्वतंत्र राष्ट्रे उदयाला आली असती. समानगार्यांच्या अभ्यासक सांगतो की, आर्थिक संबंधातील एकात्मतेमुळे जकातीचा संघ निर्माण होतो, राष्ट्र नव्हे. समान आर्थिक हितसंबंध राष्ट्रवादास पूरक असला तरी राष्ट्रनिर्मितीसाठी अपूर्ण आहे असे अभ्यासकांना वाटते.

८. सांस्कृतिक एकता : राष्ट्रनिर्मितीपूर्वीची अवस्था म्हणजे राष्ट्रक होय. राष्ट्रक ही सांस्कृतिक संकल्पना आहे. सांस्कृतिक एकता नेहमीच राष्ट्रवादाला पूरक मानली जाते. सांस्कृतिक एकतेत समान रुढी व परंपरा, चालीरिती, साहित्य व वाङ्मय, कला इत्यादींचा समावेश होतो. सांस्कृतिक समानतेमुळे मूल्य, आचारविचार, आदर्श यांबाबत लोकांमध्ये एकवाक्यता असते. राष्ट्रीय वाङ्मय हा राष्ट्रीय संस्कृतीचा ठेवा याच कारणामुळे मानला जातो. बर्नार्ड जोसेफ यांच्या मते, अनेक वर्षांपासून जडलेल्या सवयी आणि लाभलेले ज्ञान ह्यांचा परिपाक म्हणून निर्माण झालेला परंपरांचा प्रभाव राष्ट्रवादावर पडणे ही नैसर्गिक बाब आहे. सांस्कृतिक विरासत वा वारसा लोकांमध्ये एकात्मता विकसित करण्यास मदत करतो. उदा. भारतात अनेक भाषा व धर्म असले तरी सांस्कृतिक एकतेमुळे राष्ट्रवादाच्या निर्मितीचा हातभार लागलेला दिसतो.

९. एकत्र राहण्याची वृत्ती : राष्ट्रनिर्मितीसाठी लोकांमध्ये एकत्र राहण्याची प्रवृत्ती असणे आवश्यक मानले जाते. अरनाल्ड टायनबीच्या मते, 'राष्ट्र बनण्यासाठी इच्छा हा सर्वात मोठा घटक असतो.' लोकांमध्ये धर्म, वंश, जात, लिंग, भाषा, इत्यादींबाबत विविध प्रकारची भिन्नता असूनही एकत्र राहण्याची प्रवृत्ती प्रबल असेल, तर राष्ट्र निर्माण होण्यास कोणतीही अडचण नसते उदा. अमेरिका हा देश विविध देशांतून स्थलांतरित झालेल्या लोकांनी निर्माण केलेला आहे. सक्ती नव्हे तर संमती वा इच्छा हा राष्ट्राचा आधार असतो, असे टी. एच. ग्रीनसारख्या राज्यशास्त्रज्ञाने अनेक दशके आधी नमूद केलेले होते. आपल्या प्रगतीसाठी व संरक्षणासाठी आपण एकत्र राहिले पाहिजे ही भावना राष्ट्रवादाला आकार देण्याचे कार्य करीत असते.

अशाप्रकारे विविध कारणांच्या परिणामातून राष्ट्रवाद भावनेचा विकास होत असतो. राष्ट्रवाद निर्माण करण्यासाठी सर्वच घटक प्रत्येक राष्ट्रात अस्तित्वात असतीलच असे नाही. म्हणून प्रत्येक देशात राष्ट्रवादाच्या विकासासाठी विविध घटकांनी योगदान दिलेले आहे, हे नाकारता येणार नाही. कोणत्या देशात कोणत्या घटकांमुळे राष्ट्रवाद हा शेवटी अनेक घटकांच्या परिणामातून घडणारी सामूहिक भावनिक कृती असते.

५.१ दहशतवादाचा अर्थ व व्याख्या :

दहशतावाद हा शब्द सर्वसामान्यपणे बळाचा / शक्तीचा / दहशतीचा वापर करून दहशत किंवा भीती निर्माण करणे किंवा एखादे राजकीय साध्य निश्चित करून घेणे, या अर्थाने वापरला जातो. दहशतवाद केवळ एका राज्यापुरता, एखाद्या भागापुरता मर्यादित राहिलेला नाही. तर त्याने राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारणालाच आता पुरते अस्थिर करून टाकले आहे. कधी आणि कुठे दहशतवादी कारवायामुळे संकट उभे राहिल याचा अंदाज बांधता येत नाही. कितीही सतर्कता बाळगली तरी त्यावर मात करणारी अशी ही दहशतवादाची समस्या आहे. विकसित देशांना या दहशतवादाचे जेवढे भय आहे तेवढेच विकसनशील देशांनाही आहे. दहशतवादामध्ये 'हिंसा' हा प्रमुख घटक असतो. दहशतवाद हा धाक-दडपशाहीचा एक संघटित प्रकार आहे. भारतासारखा देश गेली ७५ वर्षे विविध प्रकारच्या दहशतावादाला विविध पातळ्यावर तोंड देत आहे. दहशतवाद म्हणजे काय आणि दहशतवादी कोणाला म्हणायचे या प्रश्नाचे उत्तर देणे अवघड आहे. उदा. ब्रिटिशांच्या साम्राज्यवादी सत्तेविरुद्ध सशस्त्र लढा देणारे क्रांतिकारक हे भारतीयांच्या दृष्टीने स्वातंत्र्यसैनिक होते. परंतु ब्रिटिश सरकारच्या लेखी त्यांची वर्गवारी दहशतवादी अशी होती. काश्मिरमधील अतिरेकी हे भारताच्या दृष्टीने दहशतवादी, तर पाकिस्तानच्या दृष्टीने दहशतवादी, तर पाकिस्तानच्या दृष्टीने

आधुनिक राजकीय संकल्पना आणि धोरण / १३

Coordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

संत गाडगे बाबा ज्ञानरावती विद्यापीठ | बी. ए. सहायी सेमिस्टर

प्राश्चिन्नात्य आणि भारतीय विचारवंतांच्या संकल्पना

रा.ज.लोडे

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

दृष्टिक्षेपात अनुक्रम

युनिट-१ : राज्याची संकल्पना

- (अ) अरिस्टॉटल : राज्याचे वर्गीकरण
(ब) एम. के. गांधी : रामराज्याची संकल्पना

१ ते ३६

९ ते २१

२२ ते ३६

युनिट-२ : लोकशाहीची संकल्पना

- (अ) वॉल्टर बॅजेट : लोकशाहीची संकल्पना
(ब) अब्राहम लिंकन : लोकशाहीची संकल्पना
(क) बी.आर. आंबेडकर : संसदीय लोकशाही

३७ ते ९६

५४ ते ६७

६८ ते ८०

८१ ते ९६

युनिट-३ : राष्ट्रवाद

- (अ) मॅक्याव्हेली : राष्ट्रवादाची संकल्पना
(ब) स्वामी विवेकानंद : राष्ट्रवादाची संकल्पना
(क) वि. दा. सावरकर : राष्ट्रवादाची संकल्पना

९७ ते १४४

१०९ ते ११९

१२० ते १३१

१३२ ते १४४

युनिट-४ : समाजवाद

- (अ) कार्ल मार्क्स : समाजवादाची संकल्पना
(ब) जवाहरलाल नेहरू : समाजवादाची संकल्पना
(क) राम मनोहर लोहिया : समाजवादाची संकल्पना

१४५ ते २२२

१५८ ते १९०

१९१ ते २०६

२०७ ते २२२

युनिट-५ : वर्तनवाद आणि सार्वभौमत्व

- (अ) डेव्हिड ईस्टन : वर्तनवादाची संकल्पना
(ब) गॅब्रिएल अल्मंड : वर्तनवादाची संकल्पना
(क) जॉन ऑस्टिन : सार्वभौमत्वाची संकल्पना

२२३ ते २६२

२३६ ते २४५

२४६ ते २५४

२५५ ते २६२

○○○

Coordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

B.A. Sem VI

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ
Syllabus
B.A. Semester-VI
Political Science
Concepts of Western and Indian Thinkers

Unit-1 : Concept of State

- a) Aristotle - Classification of State.
- b) M. K. Gandhi - Concept of Ramrajya.

Unit-2 : Concept of Democracy

- a) Walter Bagehot - Concept of Democracy
- b) Abraham Lincoln - Concept of Democracy
- c) Dr. B. R. Ambedkar - Parliamentary Democracy.

Unit-3 : Concept of Nationalism

- a) Niccolo Machiavelli - Concept of Nationalism
- b) Swami Vivekananda - Concept of Nationalism
- c) V.D. Sawarkar - Concept of Nationalism

Unit-4 : Socialism

- a) Karl Marx - Concept of Socialism
- b) Pt. Jawaharlal Nehru - Concept of Socialism
- c) Ram Manohar Lohiya - Concept of Socialism

Unit-5 : Behaviouralism and Sovereignty

- a) David Easton - Concept of Behaviouralism
- b) Gabriel Almond - Concepts of Post - Behaviouralism
- c) John Austin - Concept of Sovereignty.

000

 Co-ordinator,
 IQAC
 Arts & Commerce College, Jarud

 Principal
 Arts & Commerce College
 Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

राज्याची निर्मिती :

राज्याची निर्मिती मनुष्याच्या स्वाभाविक आणि आर्थिक गरजा पूर्ण करण्याच्या उपक्रमातून झाली आहे. मनुष्याच्या गरजा अनंत असतात. त्या सर्व गरजा तो एकटा पूर्ण करू शकत नाही. म्हणून आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी त्याला इतर माणसांची मदत घ्यावी लागते. जसजशा माणसाच्या गरजा वाढत गेल्या तसतसे परस्पर सहकार्य वाढत गेले. स्त्री-पुरुष संबंधातून कुटुंब निर्माण झाले. अंशी कुटुंबे जेव्हा परस्परांशी सहकार्याने वागू लागली तेव्हा त्याचे गाव बनले. गावाचा विस्तार होऊन शहरे निर्माण झाली व त्यातून मग नगरराज्य स्थापन झाले. अशाप्रकारे स्वाभाविक रीतीने राज्याची निर्मिती झाली. मनुष्याच्या विभिन्न गरजा भागविण्याच्या उपक्रमातून निर्माण झालेले राज्य मनुष्याला सुखी, आनंदी आणि सन्मानित जीवन प्राप्त करून देण्यासाठी सदैव अस्तित्वात राहणारे संघटन आहे असे अॅरिस्टॉटलचे मत आहे.

अॅरिस्टॉटलने राज्याच्या निर्मितीची जी उपपत्ती सांगितली आहे, ती त्याच्या आधी कोणीही स्पष्ट केली नव्हती. राज्य ही ईश्वराची निर्मिती आहे किंवा कोणत्या तरी सर्वशक्तिमान व्यक्तीने त्याची उभारणी केली आहे, या स्पष्टीकरणावर तो विश्वास ठेवू शकत नव्हता. अॅरिस्टॉटलने राज्यनिर्मितीचा जो ऐतिहासिक सिद्धांत मांडला, त्यात मानवी स्वभाव, आर्थिक गरजांची पूर्ती, उत्तम जीवनाची हमी, नैतिक साध्ये, माणसाची समूहप्रियता यासारख्या अनेक घटकांची चर्चा राज्याच्या उत्क्रांतीचे स्पष्टीकरण देताना केली आहे.

राज्याची आवश्यकता :

मनुष्याच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या उपक्रमातून राज्य निर्माण झाले आहे. मनुष्याला सुखी, आनंदी, सन्मानित जीवन प्राप्त करून देण्यासाठी सदैव अस्तित्वात राहणारी संस्था म्हणजे राज्य होय असे अॅरिस्टॉटलचे मत आहे. राज्य नसेल तर मनुष्य इतर जनावरांप्रमाणे वागू लागेल. जनावरांपेक्षा मनुष्यामध्ये विचार करण्याची शक्ती अधिक असते. ही शक्ती त्याला सामाजिक व राजकीय जीवनातच प्राप्त होते. राज्याशिवाय मनुष्याचे बौद्धिक जीवन नष्ट होईल असे अॅरिस्टॉटल म्हणतो.

राज्यात राहूनच मनुष्य आपल्या संपूर्ण जीवनाचा सर्वांगीण विकास साध्य करू शकतो. मधमाशीच्या पोळ्यात जीवन जगण्याच्या दृष्टीने जशी मधमाशांच्या शरीराची रचना निसर्गाने केलेली असते व त्या मधमाशीच्या पोळ्यातच जसे मधमाशीचे जीवन पूर्णत्वास पोहोचू शकते, त्याचप्रमाणे मनुष्यास प्रकृतीतया (स्वाभाविकतः) राज्यांतर्गत जीवन जगण्यासाठी निसर्गाने बनविले आहे. व्यक्तीमध्ये सुप्तावस्थेत असलेले सर्व गुण राज्यात जीवन जगत असताना प्रगट होतात. म्हणून राज्य हे नैसर्गिक संघटन जाहे. मनुष्य हा निसर्गतःच एक सामाजिक आणि राजकीय प्राणी आहे असे अॅरिस्टॉटल म्हणतो. थोडक्यात कुटुंब जसे मनुष्याच्या आवश्यकतेतून निर्माण झाले तसेच राज्य देखील मनुष्याच्या आवश्यकतेतून निर्माण झाले असे त्याचे म्हणणे आहे.

१४ / पाश्चिमात्य आणि भारतीय विचारवंतांच्या संकल्पना

सर्व समुदायांचे उद्दिष्ट आहे. ऑरिस्टॉटल राज्याला सर्वश्रेष्ठ समुदाय मानतो. कारण हे समुदायांचे अस्तित्व केवळ राज्यातच शक्य आहे. राज्याच्या अभावी इतर समुदाय आपापसांचे उद्देश पूर्ण करू शकत नाही. इतर समुदायांचा उद्देश मानवाच्या काही विशिष्ट आवश्यकता पूर्ण करण्याचा असतो. पण राज्याचा उद्देश अधिक व्यापक स्वरूपाचा म्हणजे मानवी जीवनाची सुखी करण्याचा आहे. राज्यामुळे मानवी जीवन विकसित होते. मनुष्याच्या सर्व आवश्यकता पूर्ती राज्यसंस्थाच करते. म्हणून ऑरिस्टॉटलने राज्याला सर्वश्रेष्ठ समुदाय मानले आहे. म्हणजे राज्यसंस्था सर्वश्रेष्ठ आहे असे तो म्हणतो.

(५) राज्य नैतिक संस्था आहे : राज्याचे कार्य केवळ नकारात्मक नाही. म्हणजे जनतेचे रक्षण करणे, अंतर्गत शांतता कायम ठेवणे किंवा नागरिकांच्या सुरळीत जीवनाच्या येणाऱ्या अडचणी दूर करणे एवढ्यापुरतेच राज्याचे कार्य मर्यादित नाही. ही सर्व कार्ये सकारात्मक किंवा नकारात्मक आहेत.

राज्याचे वास्तविक कार्य सकारात्मक आहे. मानवाचा नैतिक विकास करणे राज्याचे सकारात्मक कार्य होय. व्यक्तीच्या आंतरिक जीवनाच्या विकासाचे कार्य ऑरिस्टॉटल राज्यावर सोपविले आहे. कारण इसवी सन पूर्व काळात नागरिकांचे सामाजिक, राजकीय आणि नैतिक जीवन एकमेकांपासून वेगळे समजले जात नव्हते. व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास करायचा असेल आणि मनुष्याला सुखी करायचा असेल तर त्याकडे लक्ष देणे हे राज्य कार्य होय असे त्या काळात मानले जात होते. म्हणून तो राज्य नैतिक संस्था आहे म्हणतो.

(६) राज्य हे आत्मनिर्भर (स्वयंपूर्ण) संघटन आहे : राज्यसंस्था अशी संघटना आहे की ज्यात व्यक्तीच्या सर्व भौतिक व मानसिक गरजा पूर्ण होतात. आपली कोणत्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी व्यक्तीला राज्याबाहेरच्या अशा कोणत्याही संस्थेवर व संघटनेवर अवलंबून रहावे लागत नाही. व्यक्तीच्या सर्व प्रकारच्या गरजांची पूर्ती राज्यसंस्थाच करते म्हणून ऑरिस्टॉटल राज्याला आत्मनिर्भर (स्वयंपूर्ण) असे संघटन मानतो.

(७) राज्याच्या विविधतेत एकतेचे प्रतीक आहे : राज्यात विविधता असणे स्वाभाविक आहे. विविधता नष्ट करणे म्हणजे अत्यंत निकृष्ट प्रतीचे जीवन जगणे होय. अशा प्रकारच्या विविधतेतून राष्ट्रीय एकतेची निर्मिती होते. जसे : प्लेटोचा न्याय सिद्धांत, शसक, सैनिक आणि उत्पादक अशा तीन वेगवेगळ्या वर्गातील एकतेचे द्योतक आहे, तसेच राज्य हे विविधतेतील एकतेचे प्रतीक आहे असे ऑरिस्टॉटल म्हणतो.

(८) राज्याचा उद्देश आणि कार्य : ऑरिस्टॉटलच्या मते, आपल्या सदस्यांच्या (नागरिकांच्या) पूर्ण आणि आत्मनिर्भर जीवनाची व्यवस्था करणे हे राज्याचे कार्य आहे. दुसरे म्हणजे राज्यातील सर्व लोकांसाठी उत्तम व आनंदपूर्ण जीवनाची निर्मिती करणे. तिसरे म्हणजे सर्व नागरिकांसाठी शिक्षणाची व्यवस्था करणे आणि राज्याचे चौथे कार्य म्हणजे

३० / पाश्चिमात्य आणि भारतीय विचारवंतांच्या संकल्पना

(११) नैतिक तत्वांचे पालन करण्यावर राज्यकारभारात जोर दिला जात प्रजादेखील दैनंदिन जीवनात नैतिक तत्त्वे आचरणात आणत असे. 'प्राण जावे पर जावे' ही व्यक्ती व समाजाची मनोवृत्ती होती.

थोडक्यात आदर्श राज्याची कल्पना व्यक्त करताना गांधींनी 'रामराज्य' हा शब्द केला. भारतीय परंपरेनुसार, रामराज्य म्हणजे आदर्श राज्य होय. गांधींच्या कल्पनेत रामराज्याचा रामायणातील राज्याशी अथवा धर्माधिष्ठित राज्याशी काहीही संबंध नाही. गांधीवादातील रामराज्य याचा अर्थ "जिथे व्यक्तिस्वातंत्र्य हे सर्वोच्च मूल्य मानले जाई अशी विकेंद्रित लोकशाही व्यवस्था असलेले राज्य होय." ज्या राज्यात उच्च-निम्न नसेल, गरीब-श्रीमंत, स्त्री-पुरुष असा भेद नसेल, वंश, पंथ, जात यावरून भेदभाव नसेल, जात नसेल, कायदे म्हणजे स्वेच्छेने पाळले जाणारे नैतिक नियम असतील आणि समृद्ध, सुखी व स्वयंपूर्ण अशी गावे असतील असे राज्य म्हणजे रामराज्य होय" ही गांधींची कल्पना होती.

गांधींच्या आदर्श राज्याचा पायाभूत घटक : ग्रामराज्य :

भारतीय समाजजीवनाचा मूळ घटक खेडे आहे अशी गांधींची धारणा. खेड्यात राहणाऱ्या व्यक्तीच्या हाती सत्ता असावी असे गांधींना अभिप्रेत होते. त्या सत्तेचा उपयोग सेवेसाठीच करण्यात यावा. ग्रामराज्यात योग्य प्रतिनिधीच्या हाती सत्ता द्यावी. लोकशाही व्यवस्थेत निवडणुकी महत्त्वाच्या असतात. निवडणुकीत ईर्ष्या व द्वेष नसावा. खेडे हे लोक आकाराचे असते व तेथील लोक एकमेकांना प्रथम नावाने ओळखत असतात. या खेड्यात प्रतिनिधी निवडताना प्रचाराचा प्रश्नच निर्माण होत नाही वा होणार नाही अशी गांधी मानतात. अशाप्रकारे खेड्याला आणि तेथील जनतेला जास्तीत जास्त अधिकार असावे. केंद्राला कमीत कमी अधिकार अशी रचना गांधींनी सुचविली आहे.

आर्थिक विकेंद्रीकरणावर भर :

गांधींनी लोकशाही व्यवस्थेबाबत विचार मांडताना राजकीय आणि आर्थिक अशा दोन्ही सत्तांच्या विकेंद्रीकरणावर भर दिला आहे. औद्योगिकीकरणामुळे परावलंबन वाढते आणि आर्थिक विषमता निर्माण होते. बेरोजगारीत वाढ होते. उद्योग-व्यवसायात अधिकाधिक परतंत्र व संपत्तीचा संचय करण्याला महत्त्व प्राप्त होते. म्हणून त्यांनी आर्थिक विकेंद्रीकरणावर जोर दिला आहे. त्यांच्या मते, उद्योगांचे स्वरूप असे असावे की ज्यात जास्तीत जास्त श्रम असतो असावे. कमीत कमी भांडवल लागेल. केवळ नफा मिळविणे हा उद्योग-व्यवसायाचा एकमेव हेतू नये. लहान यंत्रांच्या उपयोगाला त्यांचा विरोध नव्हता. अशाप्रकारे गांधींनी लहान उद्योगांचे समर्थन केले आहे. लहान उद्योगांना प्राधान्य देणारे खेडे म्हणजे ग्रामराज्य होय अशी कल्पना गांधी मांडतात.

स्वयंपूर्ण व स्वशासित खेडे :

स्वयंपूर्ण व स्वशासित खेडेगावाचा संघ म्हणजे राज्य अशी गांधींची राज्याबाबतची कल्पना होती.

राज्याची संकल्पना/ ३१

कल्पना होती. आधुनिक काळातील यंत्रयुगाने पूर्वीच्या खेडेगावातील सरळ-साध्या जीवनपद्धतीचा अंत केला आहे. माणसाचे जीवन यांत्रिक बनविले आहे. त्याच्या जीवनातील पूर्वीचा आनंद आणि गोडवा नष्ट केला आहे अशी गांधींची धारणा होती. यातून ग्रामीणांची सुटका वा मुक्तता करण्यासाठीच त्यांनी स्वयंपूर्ण व स्वशासित खेड्याची कल्पना मांडली आहे. लोकांना स्वावलंबी बनवायचे असेल, त्यांचे दारिद्र्य दूर करावयाचे असेल आणि बेरोजगारीचे निर्मूलन करावयाचे असेल तर खेडेगावात लहान लहान हस्तव्यवसाय, कुटीर उद्योग, ग्रामोद्योग सुरू झाले पाहिजेत. स्वावलंबी बनावयाचे असेल तर आपल्या गरजा भागविणारे उत्पादन आपणच केले पाहिजे असे गांधींचे म्हणणे होते.

ग्रामराज्यात श्रमाला प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावी. श्रम कोणत्याही प्रकारचे असो, त्याला प्रतिष्ठा असायलाच पाहिजे. एवढेच नव्हे तर बौद्धिक श्रम करणाऱ्यांनी देखील शारीरिक श्रम केलेच पाहिजे असे गांधी म्हणतात. श्रमाची आवड निर्माण होईल अशा प्रकारचे शिक्षण दिले जावे. ग्रामराज्यात प्राथमिक शिक्षण हे निःशुल्क व अनिवार्य असावे. ग्रामराज्यासाठी गांधींनी 'बुनियादी शिक्षण' योजना सुचविली आहे. 'कृती करा व शिका' हे बुनियादी शिक्षणाचे आधारभूत तत्त्व आहे. ग्रामराज्यात जात, वंश, धर्म, संपत्ती, लिंगभाव याबाबतील कोणताही भेद न करता सर्वांचा समान सामाजिक दर्जा असावा असा त्यांचा आग्रह आहे.

ग्रामराज्यासंबंधी विचार मांडताना प्रत्येक खेडे हे एक गणराज्य असावे. म्हणजे खेड्याचा कारभार गावकऱ्यांनी निवडून दिलेल्या पंचायतीमार्फत व्हावा असे गांधी म्हणतात. गावाच्या कारभाराबाबत स्वायत्त असणारी खेडी स्वयंस्फूर्त सहकार्यांच्या बळावर आपल्या गरजा भागवू शकतील व सर्वांना प्रतिष्ठापूर्ण व शांततामय सहजीवन शक्य करू शकतील असे गांधी म्हणतात. मात्र खेड्याची स्वायत्तता म्हणजे एकाकीपणा नव्हे हे गांधी आवर्जून सांगतात.

गांधींनी खेडेगाव हा पायाभूत घटक मानून शासनव्यवस्थेची कल्पना मांडलेली आहे. या खेडेगावांना जास्तीत जास्त स्वायत्तता मिळावी. खेडेगावाचा कारभार लोकांनी निवडून दिलेल्या पंचायतीमार्फत चालावा, खेड्यांनी आपल्या जिल्ह्याचा कारभार चालविणारी जिल्हा मंडळे निवडावीत. जिल्हा मंडळांनी प्रांतिक व प्रांताची मंडळे निवडावी आणि प्रांतिक मंडळांनी देशाचे मध्यवर्ती मंडळ व त्याचा अध्यक्ष निवडावा अशी शासनव्यवस्था गांधींनी सुचविली. या शासनव्यवस्थेत जास्तीत जास्त अधिकार खेडेगावाकडे सोपवून आवश्यक तेवढेच अधिकार वरिष्ठ मंडळाकडे असावेत अशी त्यांची कल्पना होती. अशाप्रकारे ग्रामराज्य हा गांधींच्या आदर्श राज्याचा वा रामराज्याचा आणि अहिंसक समाजाचा पायाभूत घटक आहे.

महात्मा गांधींच्या आदर्श राज्याचे मूळ - सर्वोदयाची भावना :

महात्मा गांधींनी मांडलेल्या विचारांमधील सर्वोदय या शब्दांचा वा संज्ञेचा अर्थ पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

सर्वोदय या संज्ञेचा शब्दशः अर्थ 'सर्वांचा उदय' असा आहे. 'समाजातील सर्व घटकांचा उदय म्हणजे सर्वांचे कल्याण' हे सर्वोदयाचे मूलसूत्र किंवा उद्दिष्ट आहे. समाजातील

लोकशाहीची संकल्पना / ७५.

आयुष्यात कायद्याचे काटेकोरपणे पालन करणारे गृहस्थ होते. सर्वोच्च शासक असूनही सर्वोच्च शासकाच्या सत्तेवर संविधान आणि कायद्याच्या मर्यादा आहेत या विचारावरही लिंकन ठाम होते. एकंदरीत अमेरिकेत अध्यक्ष हा जनतेद्वारे निर्वाचित आहे, तोच जनतेच्या सार्वभौमत्वाचे प्रतीक आहे, अध्यक्षाच्या सत्तेवर संविधानात्मक तरतुदी आणि कायद्याची अधिसत्ता या दोन्ही तत्वांचे पालन करण्याचे बंधन आहे, ही अब्राहम लिंकनने केलेली लोकशाहीची व्यवहार्य व्याख्या आहे. जनतेच्या सार्वभौमत्वाचे नैतिक अधिष्ठान संविधान आहे असे मत अब्राहम लिंकनने व्यक्त केले आहे.

अमेरिकन लोक हेच खऱ्या अर्थाने स्वामी वा मालक :
(The People of USA are Rightful Master) :

[अमेरिकेत अध्यक्षीय पद्धती हा लोकशाहीचा प्रकार अस्तित्वात आहे.] अध्यक्षीय पद्धतीच्या शासनप्रकारात कार्यकारी विभागाची सत्ता अध्यक्षपदामध्ये समाविष्ट असते. अध्यक्षाला राज्यकारभार चालविण्यामध्ये सहाय्य करण्यासाठी मंत्रिमंडळ आहे. परंतु मंत्रिमंडळाचे सदस्य हे जनतेचे निर्वाचित प्रतिनिधी नसतात. ते अध्यक्षाचे विश्वासू सल्लागार असतात. निर्णय घेण्याचा अधिकार केवळ अध्यक्षाला आहे. अध्यक्षाने घेतलेल्या निर्णयाची आपआपल्या विभागामार्फत वा खात्यामार्फत अंमलबजावणी करणे हेच मंत्रिमंडळाचे कार्य आहे. निर्णय घेण्यापूर्वी मंत्रिमंडळाची बैठक बोलाविलीच पाहिजे असे कोणतेही बंधन अध्यक्षावर नाही.

[अमेरिकेच्या कायदेमंडळाला 'काँग्रेस' असे म्हणतात.] सिनेट आणि हाऊस ऑफ रिप्रेझेंटेटिव्ह अशी अमेरिकन कायदेमंडळाची (विधिमंडळाची) दोन सभागृहे आहेत. यातील हाऊस ऑफ रिप्रेझेंटेटिव्ह हे सभागृह संपूर्ण अमेरिकेतील जनतेचे प्रतिनिधित्व करणारे सभागृह आहे. सिनेट हे अमेरिकन संघराज्यातील ५० घटकराज्यांचे प्रतिनिधित्व करणारे सभागृह आहे. अशाप्रकारे अमेरिकेच्या कायदेमंडळातील दोन सभागृहांच्या रचनेचे आधारभूत तत्त्व भिन्न आहे. दोन्ही सभागृहांचा कार्यकाळही भिन्न आहे. असे असले तरीही दोन्ही सभागृहांच्या सदस्यांची निवड मात्र प्रत्यक्ष जनतेद्वारे होते.

अमेरिकेच्या शासनसंस्थेतील तिसरा विभाग म्हणजे सुप्रीम कोर्ट होय. सुप्रीम कोर्टातील सर्व न्यायाधीश हे निर्वाचित नसतात तर नियुक्त असतात.

सुप्रीम कोर्टातील न्यायाधीश हे नियुक्तीच्या तत्वाद्वारे सत्तापद प्राप्त करतात. तरीही संविधानानुसार सुप्रीम कोर्ट आणि संपूर्ण संघीय न्यायव्यवस्थेला आपल्या कार्याचा वार्षिक अहवाल काँग्रेसला सादर करावा लागतो. म्हणून अब्राहम लिंकनच्या मते, अमेरिकन लोक हेच काँग्रेस आणि सुप्रीम कोर्ट या शासनसंस्थेतील दोन्ही विभागांचे एका न्यायपूर्ण पद्धतीने स्वामी वा मालक आहेत. अशाप्रकारे शासनसंस्थेच्या तीनही विभागांवर जनतेचे स्वामित्व आहे. शासनसंस्थेच्या तीनही अंगांवर वा विभागांवर जनतेचे स्वामित्व असणे ही लोकशाहीची खरी ओळख आहे असे अब्राहम लिंकन म्हणतात.

२१० / पाश्चिमात्य आणि भारतीय विचारवंतांच्या संकल्पना

भारतातील समाजवाद्यांच्या दुसऱ्या गटाने (i) राजकीय व आर्थिक सत्तेचे विकेंद्रीकरण, (ii) देशकालपरिस्थितीस अनुरूप असलेल्या तंत्रज्ञानाचा अवलंब, (iii) माफक प्रमाणावर औद्योगिकीकरण, (iv) ग्रामपातळीवरून वर जाणारे नियोजन इत्यादी बाबींवर भर दिला. नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली सत्तारूढ काँग्रेस पक्षातील समाजवाद्यांच्या विचारप्रवाहाला योग्य असा पर्याय निर्माण करण्याचा प्रयत्न समाजवादी पक्षाच्या समर्थकांनी केला. जयप्रकाश नारायण, राम मनोहर लोहिया हे समाजवाद्यांमधील दुसऱ्या विचारप्रवाहाचे प्रमुख प्रवर्तक होय. डॉ. राम मनोहर लोहियांच्या समाजवादी विचारांचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे करता येईल.

राम मनोहर लोहियांच्या समाजवादी विचारांची आधारभूत तत्त्वे :

राम मनोहर लोहियांची गणना स्वातंत्र्योत्तर काळातील मूलगामी राजकीय विचार मांडणाऱ्या विचारवंतांमध्ये केली जाते. त्यांनी पाश्चिमात्य विचारवंतांनी मांडलेल्या व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या विचारांचा भारताच्या प्राचीन परंपरांशी मेळ घालण्याचे कार्य केले. ते केवळ पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंतांनी मांडलेल्या संकल्पनांचे वर्णन करित नाही तर त्यांचे सखोल मूल्यमापन करून स्वतःचा वेगळा विचारव्यूह मांडतात. उदा. भांडवलशाही आणि साम्यवादी विचारसरणी एकमेकांना पर्याय म्हणून १९५० नंतरच्या कालखंडात जगासमोर आल्या. या दोन्ही विचारसरणीची डॉ. लोहियांनी चिकित्सा केली - मूल्यांकन केले. या दोन विचारप्रणालींपेक्षा वेगळा असा समाजवादी विचार मांडला. त्यांच्या समाजवादी विचारांची काही आधारभूत तत्त्वे पुढीलप्रमाणे नमूद करता येतात.

(१) लोकशाही : लोहिया हे लोकशाहीचे कट्टर पुरस्कर्ते होते. परंतु सध्या जी लोकशाही आहे ती खरी लोकशाही नाही. या लोकशाहीत भांडवलदारांचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले आहे. शिक्षण संस्थांवर भांडवलदारांचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले आहे. त्यामुळे भांडवलदारांच्या हितसंबंधांचे रक्षण होईल असे विचार निर्माण करणारे शिक्षण विद्यार्थ्यांना दिले जाते. थोडक्यात लोहिया लोकशाहीचे कट्टर समर्थक असले तरीही भांडवलशाहीचे व साम्यवादाचे कट्टर वा प्रखर विरोधक होते. समाजवाद अस्तित्वात आल्याशिवाय खरी लोकशाही निर्माण होऊ शकत नाही, अशी आपली धारणा असल्याचे ते स्पष्टपणे नमूद करतात.

समाजवादी विचारांची आधारभूत तत्त्वे :

- (१) लोकशाही
- (२) साम्यवादाला विरोध
- (३) सत्तेच्या केंद्रीकरणाला विरोध
- (४) विकेंद्रित राज्यव्यवस्थेचा पुरस्कार
- (५) व्यक्तिस्वातंत्र्य
- (६) समता आणि सामाजिक न्याय

(२) साम्यवादाला विरोध : साम्यवादी व्यवस्थेवर लोहियांचा मुख्य आक्षेप असा होता की, साम्यवादी राज्यव्यवस्थांनी भांडवलशाही समाजाच्या उत्पादन पद्धतीचा अवलंब केला असून प्रचंड प्रमाणावर उत्पादन सुरू केले आहे. तेथील

BA sem VI
Pol. Science

समाजवाद/ २१३

भारतीय समाजवादासंबंधी लोहिया म्हणतात, “भारतीय समाजवादाने दुसऱ्याकडून घेतलेल्या उधारीच्या श्वासावर विसंबून राहू नये. भारतीय समाजवादी विचारांनी दीर्घकाळापासून साम्यवादी तत्त्वज्ञानातील आर्थिक लक्ष्यांना स्वीकारले. भांडवलवाद तथा उदारमतवादातील सामान्य आणि बिगर आर्थिक अशा तत्त्वांचा स्वीकार केला. परंतु भारतातील आतापर्यंतचा समाजवाद हा स्वतःला साम्यवाद आणि भांडवलशाही प्रभावातून मुक्त करू शकला नाही. जोपर्यंत भारतीय समाजवाद भारतीय समाजातील परिस्थितीशी सुसंगत अशी लक्ष्ये वा उद्दिष्टे निश्चित करित नाही तोपर्यंत तो युक्तिहीन व फारशी उपयुक्तता नसणारा सिद्धांत बनून राहिल.”

लोहियांनी त्यांच्या समाजवादाची लक्ष्ये भांडवलशाही आणि साम्यवादी या दोन्ही विचारसरणीपेक्षा भिन्न ठेवली. सामाजिक समता व सामाजिक न्याय्य प्रस्थापित करण्यासाठी विषमतेचे उच्चाटन करणाऱ्या सप्तक्रांतीचे समर्थन केले. समाजवाद हा भारतातील परिस्थिती सोडून अन्य कोणत्याही गोष्टीशी जडलेला असू नये. त्यांनी नेहरूंच्या लोकशाही समाजवादाचे समीक्षण केले. त्यांनी आपला समाजवादी विचार काँग्रेस व साम्यवाद या दोहोंपासून वेगळा ठेवण्याचा प्रयत्न केला.

लोहियांच्या समाजवादाचे स्वातंत्र्य व समता हे दोन आधारस्तंभ :

स्वातंत्र्य आणि समता यांच्यात लोहियांना अंतर्विरोध दिसत नाही. स्वातंत्र्य व समता त्यांना अविभाज्य वाटतात. प्रत्येक व्यक्तीला आत्मसाक्षात्काराची समान संधी देणारा समाजच त्यांना स्वातंत्र्यपूर्ण व न्यायपूर्ण समाज वाटतो. मालमत्ता आणि सत्ता याबाबतची विषमता नष्ट करून निर्माण होणाऱ्या समतेद्वारे स्वातंत्र्याचा पाया पक्का केला जाऊ शकतो. समता नसेल तर स्वातंत्र्य हा केवळ आभास ठरतो. जगात जर समता नसेल तर विश्वाची चिरंतन एकात्मता साध्य होणारच नाही. कुटुंबात असतो तसा एकजिनसीपणा विश्वात केवळ समतेतूनच निर्माण करता येऊ शकेल असे लोहियांचे मत होते. कृष्णवर्णीय व श्वेतवर्णीय यांच्यामध्ये जोपर्यंत भेदभाव आहे तोपर्यंत मानवजातीमध्ये बंधुभावाची भावना विकसित होणे ही गोष्ट त्यांना अशक्यच वाटते. सक्ती, अनुनय आणि अनुकरण या तीन मार्गांनी समता साध्य करता येईल असे ते म्हणतात.

सप्तक्रांती :

समाजातील विषमतेचे उच्चाटन करण्यासाठी लोहियांनी सप्तक्रांतीची गरज सांगितली आहे. त्यांच्या मते, सात प्रकारचे अन्याय आणि विषमता जगातल्या सर्व समाजात विशेषतः आशिया व आफ्रिका खंडातील देशांमध्ये आढळतात. त्यांचा मुकाबला करण्यासाठी पुढील सात प्रकारच्या क्रांत्यांची आवश्यकता असते -

(१) स्त्री-पुरुष यांच्यात समता प्रस्थापित करणारी क्रांती.

(२) वर्णभेदावर आधारित राजकीय, आर्थिक आणि आध्यात्मिक विषमता दूर करणारी क्रांती.

B.A. SEM IV
POL. SCIENCE

२४२ / पाश्चिमात्य आणि भारतीय विचारवंतांच्या संकल्पना

उत्तर-वर्तनवाद (Post-Behaviouralism) :

अर्थ :

१९७०च्या दशकात वर्तनलक्षी दृष्टिकोनातील त्रुटी दूर करण्यासाठी डेव्हिड ईस्टनने या दृष्टिकोनाची नव्याने मांडणी केली. त्याला उत्तर-वर्तनवाद असे नाव दिले. त्याने उत्तर-वर्तनवादाची सात प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केली -

(१) राज्यशास्त्र मूल्यमुक्त असू नये (Political Science should not be Valuefree) : मूल्ये ही राजकारणाच्या अभ्यासात महत्त्वाची असतात. वर्तनलक्षी दृष्टिकोनात

उत्तर-वर्तनवादाची वैशिष्ट्ये :

- (१) राज्यशास्त्र मूल्यमुक्त असू नये
- (२) परिवर्तनावर भर
- (३) प्रथम आशय, त्यानंतर तंत्र
- (४) राज्यशास्त्राने राजकीय सत्याला सामोरे जावे
- (५) राज्यशास्त्रज्ञांची सामाजिक भूमिका
- (६) ज्ञानाचे रूपांतर कृतीत व्हावे
- (७) व्यवसायाचे राजकीयीकरण अटळ

मूल्यतटस्थेवर अति भर देऊन मूल्यांच्या भूमिकेकडे दुर्लक्ष करण्यात आले. मूल्ये हीच ज्ञानामागची खरी शक्ती आहे. राजकीय प्रश्नांचे स्वरूपच असे असते की, मूल्यनिरपेक्ष ऊहापोह होऊ शकत नाही. अभ्यासक आपले मूल्यविचार बाजूला ठेऊ शकत नाही. म्हणून उत्तर-वर्तनवादी दृष्टिकोनात पारंपरिक

राज्यशास्त्राप्रमाणे मूल्यांना महत्त्वाचे स्थान दिले जाईल.

(२) परिवर्तनावर भर (Emphasis should be Social Change) : राजकीय वास्तवाच्या (Political Reality) वर्णन-विश्लेषणातच व्यस्त राहिल्यामुळे वर्तनलक्षी दृष्टिकोनात स्थितिवादी (Statics Quo) व परिवर्तनविरोधी ठरला आहे. व्यापक सामाजिक संदर्भ लक्षात न घेता त्यात तथ्यसंकलन केले गेले. त्यामुळे तो सामाजिक पुराणमतवादाने ग्रस्त झाला आहे. त्यातून बाहेर पडण्यासाठी उत्तर-वर्तनवादी दृष्टिकोनात सामाजिक परिवर्तनाचे अध्ययन करण्यावर भर देण्यात येईल असे ईस्टनने जाहीर केले.

(३) प्रथम आशय, त्यानंतर तंत्र (Substance Must Have Precedence Over Technique) : संशोधन तंत्रापेक्षा संशोधनाचा हेतू अधिक महत्त्वाचा आहे. राज्यशास्त्रीय संशोधन हे अर्थपूर्ण व प्रस्तुत असायला हवे. जर ते प्रस्तुत असेल, परंतु काटेकोर नसेल तरीही चालेल. कारण अप्रस्तुत तंतोतंतपणापेक्षा प्रस्तुत ढगाळपणा उचित ठरतो.

(४) राज्यशास्त्राने राजकीय सत्याला सामोरे जावे (Political Science should not Lose Touch with Brute Realities of Politics) : वर्तनलक्षी अभ्यासक अमूर्त विश्लेषणात व्यस्त राहिले. त्यामुळे त्यांचे तातडीच्या समकालीन पेचप्रसंगांकडे आणि विवंचनांकडे दुर्लक्ष झाले. सद्यस्थितीत एकीकडे भौतिक समृद्धता वाढत असूनही दुसरीकडे सामाजिक संघर्ष तीव्र होत आहे. माणूस भयग्रस्त आहे. त्याला उद्याची चिंता आहे. अशा

B.A. Sem III
Pol. Science

वर्तनवाद आणि सार्वभौमत्व/ २४३

परिस्थितीत राज्यशास्त्राच्या संशोधक अभ्यासकाने माणसाच्या खऱ्या गरजा सांगायला हव्यात यावर उत्तर-वर्तनवादी दृष्टिकोनात मुख्य भर देण्यात आला आहे.

(५) राज्यशास्त्रज्ञांची सामाजिक भूमिका (Political Scientists Must Protect Human Values of Civilization) : तटस्थ आणि वस्तुनिष्ठ संशोधक अशी भूमिका स्वतःकडे घेऊन राज्यशास्त्राच्या संशोधक अभ्यासकाने स्वतःची सामाजिक जबाबदारी टाळू नये, असे डेव्हिड ईस्टन उत्तर-वर्तनवादी दृष्टिकोनाची मांडणी करताना म्हणतो. राज्यशास्त्राचा संशोधक अभ्यासक जर समाजापासून अलिप्त राहिला तर तो केवळ तंत्रज्ञ ठरेल. म्हणून राज्यशास्त्राच्या संशोधक अभ्यासकाने मानवी सभ्यतेतील मूल्यांचे रक्षण करण्याची भूमिका स्वतःकडे घ्याव्यास हवी, असे उत्तर-वर्तनवाद्यांचे म्हणणे आहे.

(६) ज्ञानाचे रूपांतर कृतीत व्हावे (Post-Behaviouralism Emphasises Action in Place of Contemplative Science) : संशोधकाने त्याचे संशोधनकार्य केवळ प्राप्तप्रतीसाठी आहे, अध्ययनविषयाचा ज्ञानसंग्रह समृद्ध करण्यासाठी आहे असे समजून स्वतःला समाजापासून दूर ठेवणे वा अलिप्त राहणे योग्य नाही. समाजाचा एक घटक म्हणून त्याचीही समाजाप्रति बांधिलकी आहे. त्याच्या संशोधनकार्याचा आणि त्या संशोधनकार्यात प्राप्त झालेल्या ज्ञानाचा उपयोग त्याने समाजासाठी कराव्यास हवा. डेव्हिड ईस्टनच्या मते, संशोधकाने आपल्या ज्ञानाचे रूपांतर कृतीत करण्यासाठी प्रयत्नशील राहिले पाहिजे.

(७) व्यवसायाचे राजकीयीकरण अटळ (Urgent Need to Politicise the Profession) : राज्यशास्त्राचे अभ्यासक वा संशोधक हे बुद्धिनिष्ठ आहेत, बौद्धिक कार्ये करणारे आहेत हे मान्य केले तरीही समाजाचा एक घटक म्हणून त्यांनी समाजात सकारात्मक भूमिका केली पाहिजे हे कोणीही अमान्य करू शकत नाही. समाजात सकारात्मक भूमिका करण्याचे लक्ष्य पूर्ण करण्यासाठी सर्व शिक्षकीपेशे, त्याच्या संघटना वा मंडळे आणि विद्यापीठे यांचे राजकीयीकरण होणे अपरिहार्य आहे.

राजकीय व्यवस्था (Political System) :

राज्यशास्त्रात वर्तनलक्षी आणि उत्तर-वर्तनवादी दृष्टिकोन मांडणाऱ्या डेव्हिड ईस्टनने राजकीय व्यवस्था ही संकल्पना मांडली. डेव्हिड ईस्टनच्या राजकीय व्यवस्था या संज्ञेचा अर्थ, महत्त्व आणि तिचा वर्तनलक्षी दृष्टिकोनाशी असणारा संबंध या सर्वांची थोडक्यात ओळख पुढीलप्रमाणे करून घेता येईल.

'व्यवस्था' ही जीवशास्त्रातील संज्ञा आहे. तिचा उपयोग सजीवांच्या शरीररचनेचे अध्ययन करण्यासाठी केला जातो. व्यवस्था या संज्ञेचा उपयोग समाजशास्त्रीय अध्ययनामध्ये सर्वप्रथम टालकट पारसनने केला. कुटुंब, विवाह, शिक्षण, धर्म, जाती इत्यादी सामाजिक संस्थांचे आणि संपूर्ण समाजाचे व्यवस्था या संकल्पनेचा उपयोग करून अधिक चांगले विश्लेषणात्मक अध्ययन करता येते, हे टालकट पारसनने The Social System हा ग्रंथ

Co-ordinator,
IQAC

Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati